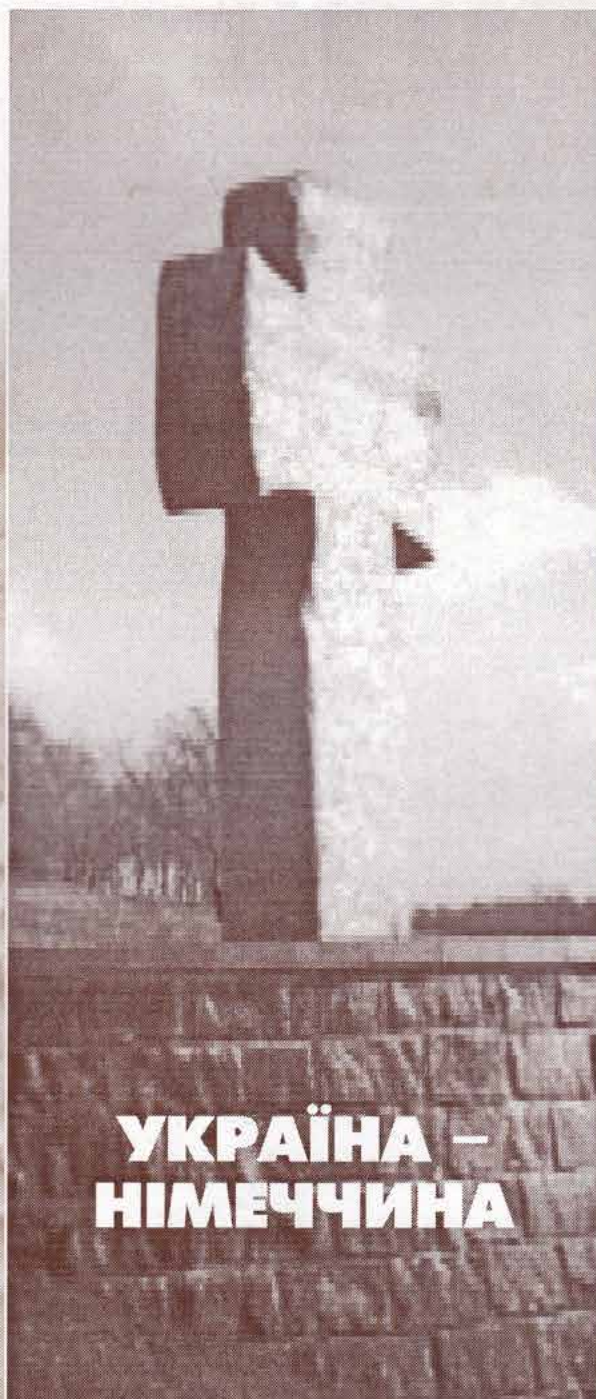

Український **СВІТ**

УКРАЇНСЬКИЙ
СВІТ

**УКРАЇНА –
НІМЕЧЧИНА**

Український СВІТ

Універсальний
ілюстрований
журнал

Публікується
українською, німецькою,
англійською мовами.

СПЕЦВИПУСК, 2000
(рік 9. т.18)

Засновано 1991 р.
Регістраційне свідоцтво КВ №330
від. 23.12.1993 р.

Засновник: Товариство зв'язків з українцями за межами України (Товариство "Україна-Світ")

Автор концепції,
головний редактор
Олександр Нокало
Редактор видання
Ольга Бенч

**Ростислав ШМАГАЛО. Сакральний напрямок
у ковальстві Олега Боньковського**

2

Редакційна рада:
Ольга Бенч,
Іван Гвась,
Володимир Ільїн,
Роланд Піч,
Брій Милов,
Олександр Нокало

ЕТНОКУЛЬТУРА:

**В.М. ВАСИЛЬЧУК. Німецькі переселенці в Україні
Кінець XVIII – перша половина XIX ст.**
Сучасний стан української громади у Німеччині
Інформаційно-аналітична довідка
Наталка ШУНІНА. Україна – контакт

4

8

11

Редакційна колегія:

Валентин Крисаченко, д.філос.н.
Іван Огородник, д.філос.н.
Валерія Вічик, д.філос.н.
Леонід Соловей, д.філос.н.
Ада Бичко, д.філос.н.
Валентина Борисенко, д.іст.н.
Станіслав Кульчицький, д.іст.н.
Брій Мичик, д.іст.н.
Володимир Сергійчук, д.іст.н.
Марія Загайкевич, д.мистецтвозн.
Анатолій Іваницький, д.мистецтвозн.
Дя Пархоменко, д.мистецтвозн.
Андрій Чебикін, академік
Марина Черкашина-Губаренко, д.мистецтвозн.

ЛЮДСЬКІ ДОЛІ:

Олексій ГУБКО. Ворог мій – брат мій
Віктор ПЕДАК. Від хендехохоу до хендедруку
Листування колишніх оstarбайтерів та їхніх колишніх господарів
Ростислав РИБАЛЬЧЕНКО. Епізод з оstarбайтерської історії
Ростислав РИБАЛЬЧЕНКО. Мені тоді ще поталанило...
Ростислав РИБАЛЬЧЕНКО. Милосердя українського хлопчика
Іван МАКАРЕНКО. Добрі самаряни
Анатолій ГАВРИЛЕНКО. Спогади українського оstarбайтера
Леонід ВИШЕСЛАВСЬКИЙ. Людність – Человечность –
Меншліхкайт
Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ. Зустріч через роки

12

20

21

22

23

24

28

29

Літературне редактування:

Валентина Кулик

Коректура:

Влія Алхімова

Макет,
художньо-технічне редактування,
комп'ютерна верстка:

Олександр Литвики

Комп'ютерне складання:

Влія Алхімова

СПАДЩИНА:

**Роланд Піч. "Зібрання Чижевського" в бібліотеці
Гейдельберзького університету**
**Дмитро ЧИЖЕВСЬКИЙ. Значення Харківського університету
в українському духовному житті**

30

30

МИСТЕЦТВО:

Ярослава ЗАКРЕВСЬКА. Життєвий і творчий силует
Анни-Галі Горбач
Любов КИЯНОВСЬКА. Маловідома сторінка з життя
Дмитра Бортнянського
Орест ЯЦКІВ. Євсевій Мандичевський
Олег БОНЬКОВСЬКИЙ. Коване залізо Пауля Ціммерманна

35

38

40

46

Адреса редакції:
01034, Київ-34,
вул. Золотогорітська, 6а.
Тел.: (380-44) 228-24-21
www: ukrsvit.kiev.ua
ukr-svit@iptelecom.net.ua

Формат 60x84/8.

Папір офсетний #1.

Друк офсетний.

Умовн.-друк. арк. 6,5.

Зам. 2190.

Надруковано
на Київській нотній фабриці.
Київ, вул. Фрунзе, 51а.

На обкладинці:

Стор. 1 – Німецьке кладовище під Харковом (с. Північна Салтівка).
Стор. 3 – Ковані композиції Пауля Ціммерманна.
Стор. 4 – Ковані композиції Олега Боньковського.

НІМЕЦЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ В УКРАЇНІ

Кінець XVIII – перша половина XIX ст.

Ментальність будь-якого етносу не може розвиватися відокремлено від впливів народів, які з примхи історії стали його сусідами. Але часто-густо соціально-культурні традиції перехрещувалися опосередковано завдяки війнам, міграційним хвилям та колонізаційним рухам. Територія сучасної Української держави являє собою яскравий приклад переплетіння різних етнокультурних потоків. Скіфи, готи, гуни, монголо-татари, турки та поляки перебували на українських теренах і господарями, і вигнанцями. Інші народи, залишивши яскравий слід в історії України, змушені були терпіти кривду. Так сталося, що саме представники Німеччини наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття стали одним із найцікавіших чинників соціально-економічного розвитку Півдня України. Історична ретроспекція щодо проблем німецького колонізаційного руху в згаданий період є квінтесенцією поданого матеріалу.

Іноземний вплив на землі Російської імперії завжди був великим. Одних приваблювала можливість збагатитися за рахунок великої бюрократичної держави, інші просто хотіли знайти там своє щастя. Нас цікавлять лише ті іноземці, які свідомо вирішили переселитися на безмежні окраїни імперії, щоб їх колонізувати і поріднитися з тією землею. Саме таким вимогам повністю відповідали німці-колоністи.

Перші відомості про німців в Україні датуються кінцем X ст. Княгиня Ольга у 959 р. звертається до германського короля, згодом – римського імператора Отонна I з проханням вислати єпископа і священників. Справа чомусь затрималася, бо аж 961 р. до Києва приїхав посвячений у єпископи чернець Адальберт із Тріру. Це була перша офіційна спроба поширити християнство, у якій княгині доводилося робити вибір між Візантією і Римом.

Починаючи з XI ст. невеликі групи німецьких переселенців засновують торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку та інших містах. Важливу роль у стосунках між країнами відігравали шлюбні зв'язки. У XI столітті було укладено кілька подруж'їв з німецькими княжими родами. Так, найстарший син Ярослава, Ізяслав, мав за жінку німкеню Гертруду, онука Євпраксія Всеволодівна вийшла заміж за германського імператора Генріха IV.

Родинні зв'язки служили головною зброєю дипломатії, яка була спрямована на охорону Києва від іноземних держав. Дипломатичні стосунки з Німеччиною були особливо важливими: арабські письменники писали, що великий шлях, по якому "їздять

руси та славяне з товарами", йшов через Краків і Прагу. В Регенсбурге (на верхньому Дунаї) була створена особова компанія купців, яка вела торгівлю з Руссю під прізвищем "русирієв". Найбільш ходовим товаром у цій торгівлі був віск та риба. Але в Німеччині високо цінилися також тонкі ремісницькі вироби, які надходили з Київської Русі. Монах одного з прирейнських монастирів у зібранні "різні ремесла" перераховуючи країни, відомі в Європі своїми виробами, на другому місці після Візантії називав Русь, яка славилася винаходами різноманітних виробів та різноманітних підробок із срібла з черню.

З римсько-німецькими імператорами Генріхом II, Конрадом II і Генріхом III Ярослав Мудрий мав дружні зв'язки, часто обмінювався посольствами (1030–1031 і 1040–1043рр.); обидві держави еднали спільна протипольська політика, – одночасно з тим, як Ярослав відбирав у Польщі західне пограниччя, німці поширювали свої східні території. Крім того Київська Русь, що перебувала на той час у zenіті своєї могутності, вважала Германію кращим з усіх можливих союзників у протиборстві з Візантією. Так, бременський єпископ Адам прямо вказував що в цей час Київ став окрасою східної церкви і суперником Константинополя. Не випадково іноземці називали Русь – "Гардарик", тобто країна міст. Другий бременський єпископ Тітмар Мерзебургський у своїй хроніці свідчив, що у "Великім цім місті, столиці королівства, є більше 400 церков і 8 ринків, люду нечисленна сила". Жили тут і німецькі купці.

Після монголо-татарської навали на запрошення галицько-волинських князів у підвладні їм землі приїзять німецькі майстри, які сприяють відбудові міст, розвитку ремесел і торгівлі. При експансії Литви та Польщі на українські землі, німецька колонізація посилюється. Цьому сприяють різні пільги що їх надавали німцям литовські князі й польські королі, а також магдебурзьке право. Тому окремі українські міста по суті опиняються під орудою німців. Так, у Львові вони відтіснили місцеве самоуправління та судочинство. Німецька мова стає офіційною в міській управі, нею правлять службу в костьолах. Першим католицьким єпископом Львова був німець. Вплив німецьких колоністів у XIV–XVI ст. був такий великий, що війтами і членами управи обираються німці. З'являються цілі вулиці, слободи, заселені німецькими лікарями, ювелірами, аптекарями, інженерами та іншими фахівцями. У період становлення царя Петра I в Москві була створена німецька слобода, яка нараховувала понад три тисячі іноземних громадян.

Новий період заселення Південної України починається з 1731 р., коли за указом Анни Іоанівни було розпочато будівництво старої військової лінії укріплень від Дніпра по річці Орел до Ізюма на Сіверському Донці. Під прикриттям цієї лінії укріплень та військових поселень відбулося заселення земель на південь. Систематичне заселення далі розвивалося особливо після остаточного приєднання Запоріжжя до Росії у 1733 р. і встановлення нового південного кордону з Туреччиною у 1740 р. З другої половини XVIII ст. починається масовий етап німецької колонізації в Україні.

Однією з головних причин переселенської політики, започаткованої Катериною II, була нагальна необхідність господарського освоєння придбаних територій. На відміну від Єлизавети, яка запрошувала сербів, хорватів, чорногорців, валахів і створювала військово-землеробські поселення, Катерина II, як послідовниця вчень фізіократів та меркантилістів, зробила наголос на німецьких цивільних переселенцях, що були відомі всій Європі як міцні сільські господарі. Другою причиною, що змусила розпочати переселенський рух, була необхідність протидії українському сепаратизму. Це було своєрідним вирішенням українського питання. Третя причина була тісно пов'язана з першою, а саме – господарчий розвиток південноукраїнських територій дозволив би укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні. І, нарешті, останнє – це низький рівень заселеності великих територій Російської імперії та існуюча кріпосна залежність сільськогосподарського населення, що не дозволяла вільний вихід селян на нові території.

Що стосується чинників, які сприяли переселенню німців на територію Російської імперії та України зокрема, треба на перше місце поставити групу політичних причин: роз'єднаність німецьких територій, гніт володарів німецьких земель, служба в армії, ворожі окупації, військові побори та податки; на друге місце виходять причини економічного плану: свавілля великих земельних магнатів, нестача землі, часті неврожаї, великі податки. Третьою причиною були релігійні переслідування.

Перший указ, яким імператриця заклікала німців селитися в Росії разом із усякими чужинцями, було видано 4 грудня 1762 р. Цей заклик, однак, був ще настільки неясним, що 22 липня 1763 р. видано новий указ із поясненнями, подробицями і доповненнями. За тими пунктами всім чужоземцям дозволили прибути в Росію, вибрати собі без грошей землю й оселитися колоніями. Коли в кого не було своїх достатків на подорож, то таким переселенцям російські місії й резиденти в чужих державах повинні були допомогти, щоб їх родинами й господарством везли й харчували в дорозі увесь час на казенні гроші. У вирішенні питання віросповідання їм надали повну свободу. На 30 років колоністів звільнили від будь-яких податків, надали безвідсоткову грошову позику на будівлю хат, на купівлю коней, возів, плугів, знаряддя для ремесла з тим, що через 10 років вони повернуть позичену суму в казну по третинах, без усякого відсотку. Всім колоністам дозволили мати свій суд.

Пільги були обіцяні самим переселенцям, а також їхнім нащадкам, і тільки після 30 років перебування в Росії вони повинні були відбувати звичайну земську службу й повинності. Від найтяжчої в ті часи повинності – рекрутської – їх звільнили навкі.

Незважаючи на великі привілеї, які імператорський двір обіцяв переселенцям, найбільш неузгодженими залишалися питання обліку земель, які повинні були відійти до колоністів. Ось чому з початку колонізації (1764–1770) на території сучасної України було засновано лише шість колоній переселенців із Франкфурта-на-Майні. У цей період німецькі поселення з'явилися лише у Чернігівській губернії, тобто досить далеко від земель, які пізніше підпадали під масову німецьку колонізацію. Крім

того, влітку 1770 р. в маєтку Вишеньки (тієї ж Чернігівської губернії) була заснована колонія німців, прихильників секти вальденців, яка отримала назву колонії Радичів. На політичній мапі України, особливо у причорноморських та західних землях стали з'являтися нові назви: Найфельд, Страсбург, Цюріх-таль, Рорбах, Клейнендорф, Блюменфельд, Розенталь, Нейенбург, Кронсвейде, Шенгорст та інші.

Що стосується південноукраїнських земель, то перша німецька колонія виникла на цих територіях у 1787 р. під Єлисаветградом (нині – Кіровоград). Заснували її німецькі колоністи, яких привіз із Пруссії урядовий комісар Трапе. Але, як свідчать матеріали ревізій, більшість із тих колоністів була набрана з маргінальних елементів німецького суспільства (люмпени, розбишаки, жебраки). Все це призвело до того, що більшість із тих колоністів порозбігалася світ за очі.

Чи не найважливіше місце в історії німецької колонізації Південноукраїнських земель належить німцям-менонітам, прихильникам анабаптистського вчення. Але, на відміну від "комуністичних" поглядів анабаптистів, общини менонітів виступали за збереження й зміцнення приватної власності. Історія виховала в цих релігійних вигнанцях велику працездатність та згуртованість. До речі, саме такі якості, разом із прагненням до конфесійної самоізоляції, були дуже вигідні російським урядовим колам, які були зацікавлені в соціально-індеферентних, але дуже працьовитих поселенцях.

Заклик російської імператриці щодо переселення та освоєння Північночорноморських земель знайшов найсприятливіший ґрунт серед представників згаданої конфесії. На початку 1789 року 228 родин німців-менонітів виїхали на Південноукраїнські землі. Через своїх депутатів вони уклали спеціальний договір з російським урядом. Згідно з договором вони отримали такі пільги: вільне віросповідання, десятирічну пільгу на сплату податків, звільнення від військової служби та інших повинностей, пов'язаних з армією. Крім того вони були забезпечені транспортом до місця призначення, одержали грошові суми на переїзд та харчування, позику – 500 крб. на родину, насіння для посівів, ліс для будівництва. Меноніти отримали також права мати фабрики, займатися торгівлею, вступати в гільдії та цехи, на кожну родину відрізали 65 десятин землі. Землі їм були надані на території сучасної Запорізької області на правому березі Дніпра з островом Хортиця. Саме там були засновані перші 8 німецьких колоній.

З 1793 до 1796 рр. ще 118 німецько-менонітських родин оселилися на Південноукраїнських територіях за тими ж умовами. Але, незважаючи на всі пільги, становище менонітів у перші роки колонізації було досить важке, головним чином через особливості клімату та ґрунтів нової місцевості. Адже в Західній Пруссії німці-меноніти воювали з болотами та будували дамби, щоб зупинити наступ моря, а в Україні їм треба було протидіяти посухам, обробляти важкі українські чорноземи та вирішувати проблеми гострої нестачі лісів.

У зв'язку з важким становищем перших поселенців Російська сторона пішла на подальші поступки: німців-менонітів почали поселяти й на інших територіях, не вимагали повернення виданих гро-

шей, а позикові гроші повертали на потреби Новоросійської колонізації. Таким чином, німецькі меноніти отримали виняткові привілеї. Все це, в поєднанні з особистими якостями німецьких колоністів, дозволило їм у згаданий період досягти великих успіхів та добробуту.

Треба підкреслити, що в період із 1770 до 1800 рр. на території України з'явилося 16 нових німецьких колоній, одна – на території сучасної Полтавської області, дві – в межах Херсонської і Миколаївської областей, 13 – на території Запорізької і Дніпропетровської областей. У 1803 році під Одесою німцями була заснована колонія Марієнталь, а вже у 1804 р. поблизу Одеси з'явилося 5 колоній, а неподалік від Херсона – 3. Німецьким колоністам, які оселялися поблизу Одеси та Херсона були надані великі земельні площі. Ця хвиля колонізації йшла за інших умов. Міністр внутрішніх справ, розглянувши всю справу колонізації земель німцями, подав імператору доповідь в якій пояснив усі хиби колонізації українських територій німцями на підставі Маніфесту Катерини II і неодмінну потребу деяких обмежень для нових переселенців. У 1804 р. (а потім у 1806 р.) вийшли нові закони, якими були скасовані деякі пільги, деякі змінені, а разом із тим були надані й нові саме для поселенців Новоросії.

У переселенці кликали вже не всіх, хто хотів, а тільки людей сімейних, господарів, хліборобів, садівників, ремісників та їм подібних, вишукували таких, щоб вони взяли розвести по Херсонських та Катеринославських пасовиськах тонкорунних овець. Для набору переселенців уже не посилали комісарів, а лише оголошували відомості про вільні землі й умови переселення на них. Нові правила вимагали, щоб поселенці їхали разом по 20-30 родин і щоб кожна родина мала майна не менше, як на 300 гульденів. Позичок їм, як було раніше, вже не надавали. Всіх німців направляли в Новоросійський край із тим, щоб поселити спочатку ближче до Одеси та до Феодосії, а потім вже далі займати землі.

Після смерті Катерини II 4 березня 1797 р. була створена Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домогосподарства. Хоя як люто не любив свою матір Павло I, але політику заохочування іноземців до переселення на вільні території держави проводив і далі. Уряд надавав колоністам привілеї – значні земельні ділянки, асигнування з державної скарбниці для початку господарської діяльності, звільнення на декілька десятків років від сплати податків та виконання повинностей.

Для найкращого управління південноукраїнських колоністів, які знаходилися в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, 6 квітня 1800 р. була створена Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців, яка підпорядковувалася Експедиції державного господарства.

Вже у 1810 р. Російський уряд заборонив місіям видавати будь-яку допомогу на переселення, а з 1819 р. припинилося запрошення іноземних громадян для колонізації вільних земель. Російський уряд заборонив своїм представникам за кордоном видавати паспорти особам, які виявляють бажання

поселитися в Росії. Незважаючи на це, в період 1800–1850 рр. загальна кількість німецьких колоній, заснованих на території України, становила 175.

Разом із колоніями німців-менонітів з'явилися німецькі колонії, представники яких сповідували інші відгалуження християнської релігії. Так у 1822–1833 рр. поблизу Маріуполя було засновано 4 менонітських, а також 11 лютеранських і 5 католицьких колоній. Із 1823 до 1842 рр. там виникли ще 12 колоній євангелістів-лютеранців. У 1817 р. з Вюртемберга на узбережжя Чорного моря переселилися представники секти штунди. Цікаво те, що саме ця секта знайшла найбільше послідовників серед ненімецького населення Півдня України.

У першій половині XIX ст. колонізаційний рух набув нового якісного змісту. Від великих колоній почали відокремлюватися "дочірні" поселення. Уряд розселяв прибуле населення і відводив останнім нові землі на вже відомих пільгових умовах. Цей процес тривав до 1842 р.

Після 1842 р. уряд припинив надання пільгових казенних наділів колоніям, що знову засновувалися. Лише двом із них, у Маріупольському повіті – Дармштадт і Марієнфельд – у 1843 р. був відведений казенний наділ за надзвичайно виняткових обставин. У тому році відбулося одруження спадкоємця престолу, майбутнього російського імператора Олександра II з принцесою Гессен-Дармштадтською, майбутньою царицею Марією Олександрівною. Наречена попросила у свого майбутнього чоловіка дозволу поселити на Півдні України, на казенному земельному наділі, кілька відомих їй селянських сімей із герцогства Гессен-Дармштадтського. Олександр II виконав бажання принцеси.

Завдяки сильній підтримці Російського уряду німецькі колонії змогли закріпитися й зміцніти на нових землях. У 1845 році німецьких поселенців в Україні було близько 100 тисяч чоловік. Найбільш вдалою треба визнати колонізацію німців-менонітів тому, що їх колонії знаходилися в найбільш привабливому стані. Важливу роль відіграли дві обставини: по-перше, вони були зразковими сільськими господарями і в себе на батьківщині; по-друге, переселялися тільки заможні сімейні люди з майном і, навіть, з худобою.

Зрозуміло, що переважна більшість німецьких колоній з'явилася саме на Півдні України, який наприкінці XVIII на початку XIX ст. являв собою степову зону з досить обмеженим населенням. Незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі, німецькі колоністи почали господарське освоєння регіону. На думку уряду головними галузями використання продуктивного потенціалу переселенців повинні були стати землеробство та тваринництво. З одного боку, величезні земельні площі та благодатні чорноземи створювали всі умови для успішного розвитку сільського господарства, з іншого – нерозвинута інфраструктура, дефіцит води, низький стартовий рівень розвитку німецьких господарств не дозволили на першому етапі підняти сільське господарство до європейського рівня. У перші роки, основою господарської діяльності в німецьких колоніях України було екстенсивне тва-

ринництво. Посіви зернових культур використовували лише для безпосередніх потреб. Проте, обмеженість земельних площ у зв'язку з притоком населення з року в рік почала впливати на розміри пасовищ. Посилення розорювання землі також активізувало перехід до інтенсивних методів ведення тваринництва.

Що стосується землеробства, німецькі колоністи принесли в Україну так звану чотирирічну систему обробки землі: 1-ий рік – чорний пар; 2-ий – саджали ячмінь, 3-ій – ярова пшениця, 4-ий – озиме жито. Цей спосіб був використаний уперше в 1818 р. в колоніях менонітів і зарекомендував себе як найбільш продуктивний в умовах Південноукраїнських степів. Для обробки землі німці-поселенці використовували плуги фабричного виробництва. Але ці плуги не завжди могли підняти цілинні землі. Почали використовувати важкий український плуг, яким знімали перший шар землі, а німецьким працювали далі. В подальшому на основі німецького та українського плугів був розроблений новий плуг, який використовували за тих умов.

Серед культур, які колоністи вирощували на своїх полях у згаданий період, на першому місці було жито, далі йшли ячмінь, овес, ярова пшениця. Саме колоністи масово завезли в Україну таку культуру як картопля. Невдовзі, картоплю почали вирощувати не тільки колоністи, але й місцеве населення, яке перейняло цей досвід саме від переселенців. Окрім землеробства, в якому колоністи досягли великих результатів, вони посилено займалися садівництвом. Згідно з урядовими інструкціями, кожному колоністу відводилася земля під сади, та окремо для всієї колонії – наділ для громадських плантацій. Незважаючи на недорозвинутість такої галузі як бджільництво, німецькі колоністи досить вдало започаткували його в своїх поселеннях.

Безумовно, не всі плани Російського уряду стосовно цивілізованої колонізації українських земель виправдали себе. В першу чергу, через загальну економічну відсталість Російської імперії та через кріпосницькі умови соціального життя в країні, німецькі колонії опинилися в економічно-ізолюваному становищі. У зазначений період домінував натуральний характер ведення господарства. Але рік за роком розвиток сільського господарства в поселеннях колоністів набував товарного вигляду, товарна пшениця поступово витісняла м'ясо-молочне тваринництво та тонкорунне вівчарство.

Що стосується соціально-побутових умов життя та культурних взаємозв'язків між німецькими колоністами та місцевим населенням, потрібно відзначити, що в першій половині XIX ст., німецькі колонії були досить ізолюваними через різницю мовних, конфесійних та культурних традицій.

Побут німецьких колоністів завжди викликав як позитивні, так і негативні свідчення. Ось як писав один із сучасників: "Колонії побудовані на рівних площинах серед степу, кожна колонія являє собою одну або дві вулиці з рядом струнко розташованих будівель... між будівлями розведені садики. Будинки нові і під одним дахом знаходять-

ся: житло господаря, конюшня та клуня... скрізь чистота і порядок, стіни побілені, дахи міцні, паркан пофарбований".

Колоністи будували свої хати великими, просторими, у декілька кімнат, заможні колоністи – з цегли, а колоністи з середнім достатком ставили хати саманні. Покоління колоністів, яке виростало на новій Батьківщині, досить органічно сприймало деякі моменти українського життя. Влітку одягали костюми європейські, а взимку – верхній український одяг. Господині іноді готували український борщ, надавали перевагу житньому хлібові.

Розглядаючи діяльність німецьких колоністів у період XVIII–XIX ст., можна із певністю стверджувати, що переселенська політика, яку розпочала Катерина II, виправдала себе. На Півдні України була створена мережа життєздатних колоній, жителі яких не тільки модернізували деякі методи обробки землі, удосконалили сільськогосподарське знаряддя, будували колодязі та налагоджували систему зрошення пасовищ і сінокосів. Завдяки колонізації були економічно укріплені південні кордони Російської імперії. В цілому вирішувалося завдання втягнення великих земельних просторів України у господарський обіг. Незважаючи на те, що німецькі переселенці ніколи не становили етнічної більшості на Півдні України і у відсотковому відношенні завжди займали місце серед національних меншин, вони справили суттєвий вплив на соціальне, економічне та духовне життя регіону. В сфері агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід з українськими традиціями, що в свою чергу призвело до інтенсифікації розвитку господарства.

Можна погодитися з деякими дослідниками, що стійка культурна традиція, носіями якої виступали німецькі колоністи, призвела до того, що в нових кліматичних та ландшафтних умовах вони намагалися зберегти свою культуру, що найбільш чітко простежується в етнографічному образі колоніста. Поряд із утвердженням нового для Південноукраїнських земель типу селянського подвір'я, німецьким переселенцям вдалося зберегти німецькі побутові традиції, притаманні Німеччині XVIII ст. У духовному житті німецьких колоністів, в організації самих німецьких поселень величезну роль відігравали релігія і церква. Відповідно до конфесійної належності проходила межа і серед самих поселенців, у числі яких переважали лютерани та католики. Саме переселенці з німецьких держав стали піонерами, а інколи й місіонерами цих конфесій на Півдні України, створивши релігійні громади та культурні споруди.

З усього вищезазначеного, можна зробити висновок, що беручи до уваги високопродуктивну організацію сільського господарства в колоніях, німецькі поселенці зробили вагомий внесок у розвиток продуктивних сил регіону, в створення його інфраструктури, а, незважаючи на певну внутрішню, з погляду побуту і традицій, консервативність, ще й суттєво вплинули на етнокультурну та конфесійну мозаїку Південноукраїнських земель.

В.М. ВАСИЛЬЧУК,
кандидат історичних наук

СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ У НІМЕЧЧИНІ

Інформаційно-аналітична довідка

Сьогоднішня українська діаспора у ФРН формувалась у два етапи: між Першою і Другою світовими війнами та після 1941 р. До 1939 р. вона була малочисельною і складалася в основному з двох категорій – представників української творчої інтелігенції та вихідців із заможних українських родин, які різними шляхами тікали з більшовицької Росії, а потім – Радянського Союзу. Переважна більшість із них поселилася у східній частині Німеччини, зокрема, у Берліні, Бреслау, Дрездені. Процес асиміляції цих людей був досить активний, у результаті чого в Німеччині не утвердились українські культурні осередки, навіть не сформувалися релігійні громади. Єдиним українським центром був Український інститут у Берліні, започаткований П. Скоропадським, який об'єднував незначну частину української наукової інтелігенції. Цей інститут разом із бібліотекою та архівом був знищений у 1945 р. під час бомбардування.

У період 1941–1944 рр. з України до Німеччини силоміць було вивезено за різними оцінками від 1 до 2 млн. української молоді, яка разом із полоненими військовими працювала на підприємствах та у баєрів. Основна маса переселенців проживала в таборах, які переважно були сконцентровані в західній частині Німеччини, зокрема, в Рурському басейні, а також у Баварії та землі Баден-Вюртемберг – зонах військового виробництва.

Закінчення Другої світової війни стало початком масового відтоку українців із Німеччини. Це був складний процес, який і дотепер залишається недостатньо вивченим, оскільки переважна більшість першоджерел або втрачена, або зберігається в архівах поза територією України. Проте, можна виділити три шляхи відтоку українців з Німеччини:

1. значна частина насильно вивезених українців самостійно поверталася додому з надією на добре майбутнє;

2. частину українців – громадян СРСР – організовано переселяли з території Німеччини на Схід Червоною Армією за сприяння американських і англійських військових місій. Домовленість із цього приводу була досягнута у ході Ялтинської зустрічі Сталіна, Рузвельта і Черчілля;

3. чимала частина українців, передчуваючи сумну перспективу повернення, уникали репатріації, обґрунтовуючи свої дії як політичними, так і родинно-побутовими причинами. Найпростіше це вдалося колишнім громадянам Польщі, Румунії та Чехословаччини, тобто вихідцям із тих українських територій, які до 1939–1941 рр. не входили до складу Радянської України, оскільки на них не поширювалася дія згаданої Ялтинської домовленості. Частина

українців, переживаючи страх і перед Радянським Союзом, і перед зруйнованою Німеччиною, переселилися в інші країни Західної Європи, займаючи очікувальну позицію.

У результаті згаданих процесів, до кінця 40-х років кількість українських емігрантів у Німеччині зменшилася до 200–250 тисяч. Це були представники галицької і буковинської інтелігенції та духовенства, воїни УПА, а також різних військових з'єднань, які боролися проти більшовицького режиму. Вони розселилися переважно в Баварії, а також біля кордонів із Бельгією та Голландією.

Цей період позначений активною діяльністю в Німеччині Українського Вільного Університету, який у 1945 р. був перенесений із Праги до Мюнхена, відновленням у 1947 р. у Мюнхені Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ), відкриттям 16 видавництв, запровадженням майже 20 суботніх українських шкіл, формуванням майже 100 греко-католицьких та православних релігійних громад. Діти і юнаки виховувалися в українському національно-патріотичному дусі. Для тих, хто не був охоплений школами, організовувалися літні табори, які були розташовані як у Німеччині, так і на східних теренах Франції та Бельгії. Українська молодь, зокрема, студентство, брала активну участь у різних політичних організаціях, зокрема, СНУМ і ПЛАСТ, які налагодили контакти з українцями інших держав.

Політична палітра української діаспори у Німеччині 40-х років була представлена двома течіями. Перша – прибічники дещо лібералізованої політичної лінії ОУН А. Мельника, друга – прихильники радикальної націоналістичної течії С.Бандери, яка складала більшість. Обидві співпрацювали, об'єднуючись навколо української ідеї із ідеологічним центром ЦПУН у Мюнхені. Однак, поступово між течіями зростали ідеологічні розбіжності, не обходилося й без хворобливих амбіцій окремих лідерів, що разом супроводжувалося формуванням наприкінці 40-х років нової течії «двійкарів», яка в 1948 р. виділилася в «Партію двійкарів». Навколо неї об'єдналося близько 2 тисяч представників інтелігенції, які вийшли з інших політичних організацій, що значно ослабило український національно-патріотичний рух у ФРН та в Європі в цілому. Тепер, через півстоліття, ретельно аналізуючи всю доступну інформацію, можна дійти висновку, що процес розпорошення української діаспори не відбувався без зовнішніх чинників, які жилилися значними коштами як зі східного, так і з західного напрямків.

Період «холодної війни» 50–70-х років особливо позначився на стані української діаспори у Німеччині – вона зменшилася майже на порядок. Визначальними чинниками цього явища були природний відхід старших поколінь і переселення суспільно активних людей до інших країн Заходу, зокрема, до США, Канади й Австралії. До подальшої еміграції людей спонукали труднощі німецького відбудовного періоду, активізація терористичної діяльності радянських спецслужб, зокрема, вбивство П. Ребета і С. Бандери, та всезростаючий страх перед можливим наближенням СРСР, могутність якого об'єктивно зростала. Були й інші, типові для німецької нації чинники, які підсвідомо змушували українців асимілюватися.

Саме у цей період у Німеччині поступово закри-

ваються суботні українські школи, зникають церковні громади, практично припиняє свою діяльність НТШ, суттєво спадає активність УВУ, різко скорочується кількість українських видавництв. Щоб хоч частково перешкодити цьому процесу, на початку 60-х років за ініціативою Й. Сліпого у Мюнхені відкривається український інтернат «Рідна школа» для німецьких дітей українського походження, які не мають іншої можливості для засвоєння української культури. Цей заклад успішно продовжує свою діяльність і тепер.

Сьогодні у Німеччині визнають себе українцями близько 20 тисяч людей. Лише декілька сотень із них, перебуваючи у похилому віці, зберігають національно-патріотичний дух і щиро намагаються допомогти незалежній Україні. Переважна більшість, зокрема молодші покоління, успадкувавши від батьків риторичку, часто сприймають Україну лише як предмет свого бізнесу та утвердження на Заході.

Українці у ФРН об'єднані у 23 релігійні громади з центрами у містах: Брауншвейг, Гамбург, Ганновер, Мюнхен, Нідергайм, Нюрнберг, Регенсбург, Ульм, Франкфурт-на-Майні, Фрайбург, Штутгарт. Взаєморозумінню представників різних політичних течій сприяють дружні стосунки українських греко-католицької та православної церков у Німеччині.

Об'єднуючим центром української діаспори у ФРН продовжує залишатись розташоване у Мюнхені Центральне Представництво українців у Німеччині, очолюване Степаном Костюком. Воно зареєстроване відповідно до законів ФРН і одержує фінансування на свою діяльність від Міністерства внутрішніх справ Німеччини. Представництво є членом Світового і Європейського конгресів українців, а також Української Всесвітньої Координаційної Ради. Організація, до якої входять Об'єднання українських жінок, Спілка української молоді, товариство «Рідна Школа», УВУ, ПЛАСТ та інші, переживає кризу. Серед її причин – суперечності між старшим – більш політизованим поколінням української еміграції та молодшим, яке переважно цікавиться облаштуванням власного добробуту. Нові вихідці з України ігнорують ЦГТУН як «націоналістичну» організацію і створюють власні осередки. Новообрана Головна Управа намагається налагодити спілкування і починає конструктивно співпрацювати з усіма зацікавленими громадянами, в тому числі з новоприбулими земляками, з установами й організаціями для вирішення існуючих проблем та для поступу української громади в цілому.

Культурним центром української діаспори у ФРН продовжує залишатись Український Вільний Університет у Мюнхені. На жаль, цей заклад нині переживає фінансову і кадрову кризу. В зв'язку з тим, що УВУ практично повністю знаходився під впливом бандерівської частини діаспори, мельниківська її частина та «двійкарі» відсторонилися від нього і до певної міри не допомагали його розвитку. Переглядають свою політику щодо УВУ й німецькі власті, що, на жаль, вимальовує не найкращу його перспективу, якщо не вживати відповідних заходів з боку України (зокрема, таких, як лист Президента Леоніда Кучми до Федерального канцлера Герхарда Шрьодера, який суттєво покращив позицію уряду Баварії щодо фінансування УВУ).

Найчисельнішою організацією у Берліні є Крайове Представництво Українців (КПУН), тобто так звана берлінська філія ЦПУНУ. Українців, які належать до неї, за віковим статусом, походженням, причиною приїзду до Німеччини, політичною та національною заангажованістю можна «традиційно» поділити на три групи:

1. повоенна еміграція, яку за невеликим винятком характеризує радикалізм національно-патріотичних поглядів, етнічна ізоляція, міцна релігійна самоідентифікація, відсутність національної самокритики і, як результат останнього, – «голублення» національних стереотипів та міфологізація історичних подій;

2. політично-економічна хвиля 60–70-х рр., велику частину якої у Берліні становлять українці з Польщі. Цій групі не притаманна яскрава політична заангажованість, але натомість характерна глибока зосередженість на побутовій традиції, релігійних святах, невисокий рівень інтеграції в німецьке суспільство та така ж, як і у першої групи, схильність до національних стереотипів і кліше;

3. так звана економічна хвиля 90-х років, значну частину якої становлять українці, одружені з німецькими громадянами. Характерною ознакою цієї групи є політична та інтелектуальна байдужість (незважаючи на наявність у більшості з них вищої освіти), досить низька інтеграція в німецьке суспільство.

Загальна діяльність КГТУНУ обмежена зустрічами «приватно-релігійного» характеру з нагоди свят та культурно-історичних дат, які відбуваються у приміщенні при греко-католицькій церкві Св. Миколая і носять досить одноманітний характер. Через вузьке етнічне скерування розбудова відносин громади з іншими громадянами України неукраїнського походження фактично не відбувається. «Середньостатистичний» рівень можна класифікувати як «дуже середній», що призводить до духовного заокостеніння громади.

Звертає на себе увагу той факт, що загалом за весь повоенний період лише 100–120 українців займали певні позиції в урядових структурах ФРН, що, однак, ніяк не впливало на формування німецької політики щодо України.

Найновіша хвиля еміграції, яка розпочалася наприкінці 80-х років і продовжується до цього часу, привела з України до ФРН понад 10 тисяч громадян, переважна більшість яких євреї. Ці переселенці загалом не відзначаються особливою політичною діяльністю, у переважній більшості помірковано ставляться до національно-патріотичних надбань старої української еміграції, як правило, не займають впливових позицій у німецькому суспільстві, а тому також не можуть серйозно впливати на розвиток українсько-німецьких стосунків. Багатьох із них, однак, залучено до роботи в різних державних структурах і фірмах ФРН як таких, що мають певні особисті зв'язки в Україні, знають українську чи російську мову і, – чому німці зараз приділяють значну увагу, – українську ментальність.

Своє основне завдання на сьогоднішньому етапі українська громада в Німеччині вбачає у збереженні себе і молодого покоління перед загрозю

асиміляційного процесу та включенні нової еміграційної хвилі до існуючих громадських структур. З цією метою вона вважає за необхідне зміцнити організаційно сконсолідовану діяльність МПУН/КПУН в Берліні, яке може стати осередком громадської централі в майбутньому.

Важливою ланкою на цьому шляху є діяльність Українського Вільного Університету (УВУ) в Мюнхені, який був осередком боротьби за незалежність України. Нині по досягненню цієї мети УВУ провадить реформи власної структури з метою стати повноцінною частиною наукового і культурного світу Німеччини, зокрема, Баварії. За останні 10 років УВУ організувало 500 публічних доповідей українською та німецькою мовами, провело 48 наукових конференцій, 50 виставок, літературних вечорів і концертів, які відвідали понад 18 тисяч гостей.

УВУ займає особливе місце в діаспорі, оскільки є освітнім закладом із традиціями і базується на діяльності фахівців. У зв'язку із здобуттям Україною незалежності провід УВУ почав реформування цього закладу. Керівництво бачить майбутнє університету як закладу з так званими «постградуальними студіями» (післядипломної освіти) міждисциплінарного характеру. Тематичним ядром таких студій є україністика, а також німецько-українські відносини, зокрема, відносини між Україною і Баварією. Нова концепція вимагає розробки нових статутів і навчальних планів. На сьогоднішній день в цьому напрямку провадиться інтенсивна робота.

На прикладі УВУ можна простежити одну з найбільш важких проблем всієї діаспори – поглиблення фінансової скрути (уряд Баварії значно скорочує фінансування цього закладу). Для інших осередків ця проблема ще болючіша, оскільки вони взагалі не мають ніякої фінансової бази для своєї діяльності, про що йшлося вище (обсяги благодійних пожертв постійно скорочуються).

УВУ являє собою позитивний приклад, коли завдяки зверненню Президента України Л.Д. Кучми до Федерального канцлера ФРН Г. Шрöderа, урядом Баварії було переглянута питання фінансування УВУ в бік збільшення.

Серед основних осередків, що нині діють у Німеччині слід також назвати Український інститут освітньої політики у Мюнхені (керівник – пан Іван Равлюк), Баварську організацію Національної Спілки письменників України у Мюнхені (Голова – письменник Олександр Деко), Кафедру українських студій Інституту славистики Університету ім. Ернста-Морітца-Ардта у Грайфсвальді (завідувач кафедри – професор В.М. Мокієнко), Педагогічне товариство ім. М. Сухомлинського при Марбурзькому університеті, літературно-художній журнал Київської організації Національної Спілки письменників України «Соборність» (головний редактор – Олександр Деко), літературно-мистецький альманах українців Європи «Зерна» (шеф-редактор – поет Ігор Трач), видавництво «Бродіна» (видавець – Анна-Галя Горбач), книгарню «Дніпрова хвиля» (голова – Олекса Вінтоняк), часопис «Християнський голос» (видавець та власник – Апостольська Екзархія Українців-католиків), Товари-

ство «Рідна школа», Товариство сприяння українській культурі в Німеччині «Україна» (Голова – Іван Бобин), Німецько-українське товариство «Райн-Некар» (Голова – доктор Е. Людemanн), Німецько-український центр культури «Пролісок», Спілка українців у Німеччині (СУН) (Голова – Віктор Бондарчук), «Українське культурне об'єднання» (УКО) (Голова – Олена Верган), Німецько-українське товариство «Джерело» федеральної землі Бранденбург (Голова – Валентина Євтушенко).

Актуальним є питання статусу українців у Німеччині. Поняття «національні меншини» є юридично визнане в Німеччині лише стосовно національних груп, які мають німецьке громадянство та компактно мешкають на традиційно заселених ними частинах території Німеччини. Зокрема, 29 березня 1955 р. була підписана угода між Данією та Німеччиною «Про національні меншини». Згідно з нею датчани – німецькі громадяни, які проживають у федеральній землі Шлезвіг-Гольштайн, отримали статус національної меншини. Крім датчан такий статус мають також сорби (слов'яни) – німецькі громадяни, які мешкають у східній частині Німеччини як нащадки давнього слов'янського населення. Сорби посідають культурну автономію з 1945 року. Возз'єднана Німеччина взяла на себе зобов'язання сприяти розвитку лужицької меншини (лужицькі сорби є нащадками слов'янських племен).

За винятком названих національних меншин, населення Німеччини поділяється на громадян Німеччини та іноземців. У зв'язку з цим ані українці, ані поляки, ані турки (яких лише в Берліні 300 тисяч) та інші не кваліфікуються як національні меншини. Статус національної меншини дає привілеї, які полягають в можливості представництва в парламенті, уряді, та фінансуванні закладів культури й освіти. Поруч із інститутом лужицьких студій при Лейпцизькому університеті існують численні школи, товариства та інші заклади, які належним чином піклуються про розвиток лужицької мови та культури.

У той же час, усі іноземці, які отримують дозвіл на проживання в Німеччині, можуть створювати свої культурні, освітні та інші товариства згідно з німецьким законодавством. Уряд Німеччини допомагає також фінансово іноземним громадсько-корисним товариствам. Наприклад: незважаючи на те, що Польща визнала статус національної меншини для німців, які проживають на Опольщині, поляки в Німеччині не отримали на базі взаємності такого ж статусу, проте німецький уряд фінансує польську освіту та культуру через діяльність польських громадсько-корисних товариств. Таким же чином фінансується Центральне представництво українців у Німеччині (ЦПУН), що в Баварії, створене на підґрунті Основного закону ФРН, закону «Про політичних біженців» та закону «Про громадянство». ЦПУН одержує кошти на свою діяльність від Міністерства внутрішніх справ Німеччини.

Зліва направо: Ренате Фойгт, Крістіан Гренге, Марія Цибуленко

Наприкінці 1992 року під егідою Товариства зв'язків з українцями за межами України створювалося нове громадське об'єднання – Федерація товариств зв'язків із зарубіжними країнами. Першою із зарубіжних організацій дружби з молодіжкою незалежною Україною Федерацію підтримало Товариство "Ост-Європа-контакт" (м. Лейпциг, земля Саксонія, ФРН) на чолі з відданою берегинею німецько-української дружби, відомою громадською діячкою та добродійницею, чарівною Ренате Фойгт. Оскільки постійний і вірний партнер пані Фойгт – Київська громада "Європа-контакт" під орудою авторитетного фахівця і просто прекрасної української жінки Марії Цибуленко, одразу ж після заснування Федерації увійшла до її складу, пані Ренате вважала своїм обов'язком того ж року виїхати до Києва і укласти угоду про співпрацю з молодим громадським об'єднанням, чим вагомо підтримала Федерацію.

Витоки громадських контактів між Україною та Німеччиною сягають часів встановлення побратимських зв'язків між Києвом і Лейпцигом, які є містами-партнерами вже більше чверті століття. У відповідності до вимог часу змінювалися форми співпраці (вже успішно працює створена пані Фойгт організація "Україна-контакт"), але збереглося головне – теплі людські стосунки й почуття дружби й взаєморозуміння.

Вже більше десяти років, долаючи фінансові і бюрократичні перешкоди, дві громади – німецька "Україна-контакт" та українська "Європа-контакт" реалізують низку проектів, спрямованих на перебування, розвій та зміцнення стосунків між українцями й німцями.

Так, протягом цього часу в Києві неодноразово відбувалися Дні Лейпцига – до Києва приїздила делегація міста на чолі з обербургомістром Лейпцига доктором Хінріхом Леманом-Грубе, демонструвалися численні виставки лейпцизьких художників. У Будинку органної та камерної музики відбулася непересічна подія – концерт органної музики з творів Йогана Себастьяна Баха у виконанні кантора Собору Святого Миколи у Лейпцигу Вольфа Юргена. Разом із "Гете-інститутом" для

УКРАЇНА – КОНТАКТ

фахівців пройшли надзвичайно цікаві лекції німецьких учених-літературознавців. До Києва неодноразово приїздили прекрасні дитячі аматорські колективи з Німеччини, які успішно виступали на київських концертних майданчиках. На взаєм до Лейпцига виїздили такі відомі українські професійні мистецькі колективи як "Берегиня", "Яворина", "Веселі чумаченьки". Подією для німецьких книголюбів та літературознавців став приїзд прекрасного українського письменника Валерія Шевчука. В Саксонії пройшли також виставки таких визначних українських майстрів пензля як Марчук, Бородай, Бабак та Гайдамака. Великою популярністю користувалися Дні української кухні. Своім мистецтвом відвідувачів елітного ресторану "Меркур" у Лейпцигу підкорила український майстер-кулінар Ніна Проценко.

Постійно підтримується контакт і реалізуються спільні програми з Інститутом славистики Лейпцизького університету. Членами правління громади "Україна-контакт" є викладачі слов'янських мов і, зокрема, української, Наталія Бьорнер та Крістіан Трелге. Свіжим прикладом такої співпраці може слугувати унікальний захід – "Українікум", який на базі Лейпцизького університету був зініційований і проведений Наталією Бьорнер, і до якого долучилися як "Україна-контакт", так і "Європа-контакт".

Важливе місце в діяльності обох "Контактів" посідають освітньо-виховна та добродійна програми. Були зав'язані і вже набули усталеного характеру контакти десятиох київських шкіл зі школами, гімназіями та ліцеями землі Саксонії. Щорічно десятки київських школярів відвідують своїх друзів у Німеччині, а німецькі діти приїздять в Україну. Вони спільно навчаються, спільно відпочивають, спілкуються в родинях. Учні, які поглиблено вивчають німецьку мову, можуть протягом року відвідувати курси на базі "Україна-контакт" в Лейпцизі.

Українські діти з багатодітних сімей, шкіл-інтернатів та дитбудинків, які потребують першочергової допомоги (їх ретельно відбирає, знаходить спонсорів і вирішує купу найскладніших питань по направленню до Німеччини пані Марія Цибуленко), протягом цілого року відвідують базу громади "Україна-контакт" у мальовничому куточку Лейпцига, де відіграються душею серед вихователів-волонтерів та німецьких сімей, які ними опікуються.

Цю розповідь можна було б ще продовжувати, адже наведені приклади – маленький острівець у великому морі добрих справ, які зробили дві чудові жінки – українка Марія та німкеня Ренате. Хотілося б побажати їм сил і наснаги в продовженні благородної справи зближення й взаємоповаги України і Німеччини.

*Наталка ІШУНІНА,
завідувач відділу Товариства "Україна-Світ"*

Світлина автора

ОЛЕКСІЙ ГУБКО

ВРОГОМ МІЙ – БРАТОМ МІЙ

Ой, як різке нам слух такий заголовок! Ми більше звикли до протилежної формули: «Брат мій – ворог мій...» Християнське всепрощення – не для нас. Та й не до нього, власне, я збираюся зараз закликати. Я просто хочу розповісти про випадки людяності й доброти, що бували в останню страшну війну між воюючими станами.

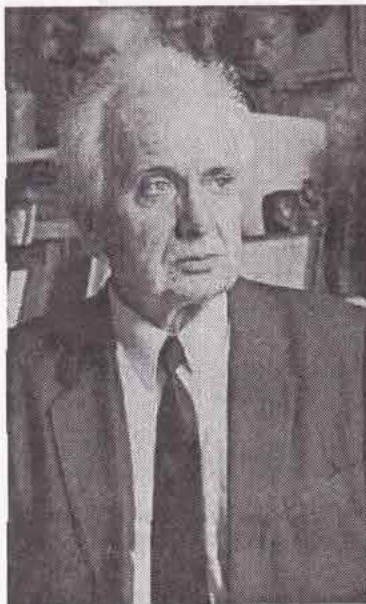
– А навіщо це робити? – чую я голос. – Хіба ти не чув, яка то була страхітлива бійня? До якого обопільного озвіріння доходили воюючі того апокаліптичного герцю? Яких мордувань завдали нашому люду здичавілі від крові, затьмарені расистською маячною гітлерівськi уберменші?

Чув. І не тільки чув, але й бачив. На власні очі. Підлітком на окупованій території. І навіть написав книгу про це. Але чи не час написати про інше? Про те, що ми були братами по нещастю. Політичні параноїки ввергнули нас у моторошну братовбивчу м'ясорубку. Та навіть у ту чорну годину тотального божевілья й озвіріння багато хто зберіг ясний розум, чуле серце й християнське милосердя. І це виливалося у безліч добрих справ. Та ми ще мало знаємо про них. Про це було немодно писати. І ось уже півстоліття ми все ще в полоні старих стереотипів. У книгах і фільмах про війну все ще прославляються вбивства. Хто більше вбив, той і більший герой. Чи не час оплакати своїх і чужих, побачити в тих і других жертв кривавого пожарища, розпаленого політичними маніяками?

Пригадую, як я хлопчиком побачив розстріляних молодих німецьких солдатів. Була пізня осінь 1943 року. Таврійський хутір димів руїнами, а між дерев лежали біляві юнаки з тонко різьбленими вродливими обличчями. Ранній морозець підпалив несподіваним рум'янцем їхні лица, і від того вони виглядали ще красивішими. За роки війни я добряче натерпівся, але в цю мить я не відчував нічого в своєму серці, крім почуття гострого жалю, що так жорстоко обірвано життя цих вродливих юнаків. Та ще співчуття до німецьких матерів, що марно чекатимуть їх додому. Гризла мене й думка, що солдати загинули не в чесному бою, а були підступно страчені їхніми конвоїрами. Ті полінувалися пройти ще кілька кілометрів, щоб здати до табору полонених. Вони завели їх до цього хутора і по-зłodійському вкоротили їм віку. Потім роздягли і поміняли одяг на самотгонуку.

Можуть зауважити, що це говорила ненависть до окупантів, які чинили всілякі звірства в нашому краю. Це так. Хоч винна передусім людиноненавистницька фашистська доктрина. А потім, на війні як на війні. Коли ж проходив фронт і не було партизанських акцій, німці поводили себе цілком миролюбно. Відомий політичний діяч Федір Моргун у своїй книзі «Безсмертна душа України» пише про це. У розділі

ЛЮДСЬКІ ДОЛІ

«Правда і брехня про німецького солдата» він зауважує: «У більшості книг авторів про ту прокляту війну німецький солдат показаний негідником і розбійником. Увірвавшись до села чи міста, він втикає багнет у дитину і кидає через себе, гвалтує жінок, обов'язково вимагає «курка», «яйко», «млеко». Це дурниця, вигадана борзописцями, які й на фронті не були, а здаля спостерігали за боями, в глибокому

тилу писали свої опуси на догоду нашій пропаганді того часу, в якій було щось схоже з геббельсівською, що дурила німецького обивателя і солдата».

«Переконаний, – продовжує Федір Трохимович, – що мене далеко не всі наші читачі зрозуміють і далеко не всі погодяться. Але я повинен сказати, що бачив сам у війну, те, що знаю: більшість солдатів і офіцерів-фронтовиків вермахту були справжніми солдатами і громадянами. Військовослужбовці німецької дивізії, про яку я вище згадав, під час перебування у наших хуторах нікому з жителів не завдали ніякого лиха. Хоча бачили, що наші симпатії на стороні Червоної Армії, що ми бажаємо найшвидшої перемоги своїм військам. Ми цих почуттів від них не приховували, як не ховали і фотографій своїх близьких у червоноармійській формі, які висіли на стінах. Добре знаю, що вони ні в кого не віднімали ані курей, ані яєць, ані молока. Не було випадку, щоб без відома господарів зривали вишні чи яблука. А якщо фруктами ласували, то навзаєм давали сигарети або цукерки».

Деякі ветерани й справді почали писати протести після виходу цієї книги. Їх можна зрозуміти. Надто запеклася кров від кривд, яких вони зазнали під час війни, особливо на окупованій території. Однак, не забуваючи про злочини нацистів, есесівців, гестапо тощо, слід усе ж таки бути справедливим. Я теж був в окупації і можу підтвердити слова автора. Хоч німецька армія утримувалася дуже скромно (я сказав би, надголодь), ніхто з них у населення нічого не брав. У нас довго квартирували два військових музиканти, і я добре пам'ятаю їх бідний раціон. Уранці якась сурогатна бурда, що мала означати каву, і два шматочки хліба тоненько намащені маслом. Могла бути якась кашка. На обід остобісілий гороховий суп і трохи картопляного пюре з двома крихітними шматочками м'яса. На вечерю те ж саме, що й на сніданок. Фруктів не було, не пам'ятаю й овочевих салатів. За все літо наші квартиранти спромоглися купити лише дві склянки вишень. А що вже казати про німецьке населення! Воно буквально голодувало. Проти них українські селяни жили, як барони. Мали корів, свиней, безліч курей, качок, гусей, вволю хліба, фруктів, овочів тощо. Ніякого

тотального (як у 1933 р.) викачування продуктів не було. За цю звичну справу та за організацію чергового голодомору 1947 року взялися вже після звільнення.

Наші квартиранти були людьми інтелегентними. Сфрейтор Отто грав на флейті, обер-сфрейтор Герман (прізвище, здається, Енке) – на кларнеті. Отто був з Франкфурта-на-Майні. Високий, стрункий, вродливий, з тонким рожевим лицем, білявий – прямо-таки елітний зразок арійця. Було йому років двадцять п'ять. Герман був дещо старший і дебелиший. Терпимо ставилися до моїх зухвалих піонерських демаршів під час наших ідеологічних суперечок. Герман, правда, раз зірвався і закричав страшним голосом: «Алекс!!!». Він був членом нацистської партії (про це мені тихо сказав, озирнувшись, Отто, – мовляв, не дуже розпускай язика...). Із жіноцтвом, зокрема з мою матір'ю, порівняно ще молодою вдовою, поводитися чемно. Не протестували, що на моїй етажерці красувався Павка Корчагін із великою зіркою на будьонівці. Тільки питали іронічно: «Болшевік?». Нестямно любили пісні і марші Дунаєвського. Прощалися ми тепло, настрої у камрадів був похоронний: їх посилали з нашого донбаського міста Дзержинська на Кавказ, на фронт. Як би хотілося, щоб вони були живі й відгукнулися на ці спогади!

Потім ми переїхали до села Петропавлівки Нижньосірогозького району Херсонської області, і тут теж бували випадки добрих учинків німців. Зокрема, наш комендант не раз рятував нас від бешкетництва румунів та італійців, що після розгрому під Сталінградом брели пішки додому. Порятував і від загону калмиків, що хотіли спалити наше село.

В іншому селі п'яні німці порізалися з-за жінок. А звернули на партизанів. Усіх чоловіків повели на розстріл. В останню мить примчав на коні німецький солдат і розповів правду.

Варто було якійсь жінці прийти до табору військовополонених і сказати, що це її син чи чоловік, і того відпустили. Так мати знаменитих наших композиторів Георгія й Платона Майбородів Дарія Єлисеївна навантажила їх на воза, коли вони вже вмирили від виснаження, і повезла їх додому, врятувавши тим самим для мистецтва, для України.

Мій двоюрідний брат, учитель Павло Середа, так само вже вмирав у таборі в Сталіно (Донецьку). Він уже не міг навіть звестися за табірною юшкою і лежав голим (одежу поміняв на харчі), прикрившись пакетом з-під цементу. І враз побачив інтелегентного офіцера, що скорботно-співчутливо розглядав його. Потім той дав знак іти за ним. Це був австрієць-інтендант, який підготовував умираючих. Він навіть організував з них хор (до війни працював у Віденській опері). Він грав у кімнаті на піаніно, а вони голосили надворі. Дякуючи цьому добросердному маестро, мій брат дожив майже до 80 років.

Газета «Правда» писала про такий випадок: німецький підводний човен торпедував на Північному морі наш корабель. Рештки екіпажу згрудилися на якомусь уламку. Човен сплив і рушив до них. Вони вже чекали своєї смертної години. Але капітан виявився шляхетним воїном. Він довго розглядав їх (думаючи, очевидно, що і сам колись буде у такому становищі). Потім дав їм запас харчів, води і вказав

напрямок, куди треба плисти. І не злічити таких свідчень ратної честі.

Німці інколи ховали наших воїнів, що виявили особливу відвагу й вірність воїнському обов'язку. Так, кажуть, з усіма почесними, був похований генерал Михайло Кирпонос, який у 1941 році командував Південно-Західним фронтом. Опинившись в оточенні під Києвом, він відмовився від літака і загинув, як солдат. У свою чергу, наші воїни віддали воїнські почесні командувачу угруповання, що було оточене в лютому 1944 року під Корсунь-Шевченковим. Вільгельм Штеммерман також відмовився вилетіти з оточення і зі зброєю в руках загинув на полі брані. А інші генерали кинули поперед себе броньований кулак – танкову дивізію «Вікінг» і зуміли вискочити з оточення на двох бронетранспортерах. Коли командував фронту генерал (незабаром маршал) Іван Конев побачив німецького генерала з простреленою головою, він наказав поховати його з належними почесними. Його ховала похоронна команда з німецьких полонених, і оркестрантами також були полонені музиканти.

Воїн воїна завжди зрозуміє. Колишній співпрацівник нашого Інституту психології, генерал-лейтенант у відставці Іван Іванович Петров розповів мені такий приголомшуючий випадок. Стоячи у люці танка він командував жорстоким боєм. Раптом у танк влучив снаряд, і водій закричав, що він нічого не бачить. Думаючи, що оглядову щілину заклинило розривом, генерал спитав:

– Ну, а за моїми командами зможеш вести танк?

– Зможу... – глухо відповів водій.

Він так і маневрував, слухаючи накази «вліво», «вправо», «вперед». А потім ураз затих. Генерал Петров спустився в люк і побачив жахливу картину. Виявляється, бронейний снаряд вивернув великий шмат броні й розчавив груди бійцеві. Йому було вибито очі. І ось у такому передсмертному стані він вів танк, доки зовсім не сплив кров'ю. Це так потрясло командира, що він вирішив поховати побратима. А коли закінчив, то побачив, що його тісним кільцем оточили німецькі танкісти і співчутливо спостерігають, як радянський генерал ховає свого солдата. Потім їхні танки тихенько роз'їхалися в різні сторони. Генерал сів у свою машину і вирвався з оточення.

Інколи бували навіть своєрідні «братання». Одного разу на баштані зіткнулися лицем до лиця наші і німецькі бійці. Тут паслися і наші і їхні. І так їм видалося безглуздим убивати одне одного серед такої розкоші, що вони всілися кружка, поїли кавунів, показали одне одному фото своїх дітей і дружин і мирно розійшлися.

У своєму романі «Вибір» Юрій Бондарев подає таку картинку з життя. Наші й німецькі вояки домовилися по черзі «пастися» в малиннику, на городі з помідорами й на пасіці, що були в «нічійній» зоні. До обіду туди ходили наші, а після обіду – німці. Та ось із сусідніх окопів до наших забрів надміру «ідейний» офіцер. Побачивши поруч юнака-гітлерівця, що спокійно собі ласував малиною, він закричав, чому вони не стріляють. Йому сконфужено пояснили, що стріляти не можна, бо така домовленість.

– Братання з німцями розвели! – закричав «пильний» і, прицілившись, улучив юнаку в голову. Обли-

ваючись кров'ю, той пробіг трохи і впав. Усі були пригнічені. Обурені таким віроломством, супротивники відкрили шквальний вогонь. До речі, цей кар'єрист зрештою опинився в Західній Німеччині, де, одружившись із горбункою-німкенєю, заволодів її заводиком. Однак, зазвичай, домовленість витримувалася.

У газеті «Голос України» за 6 травня 1995 р. розповідалося про фронтову санітарку, Героя Радянського Союзу Марію Шкарлетову. Це сталося у жовтні 1943 р. на Дніпропетровщині біля села Військове. Їхня військова частина форсувала Дніпро і закріпилася на плацдармі. Був жорстокий бій і багато поранених. 18-річна Марія стягувала їх до окопу й перев'язувала. Як завжди, їх мучила спрага і вони без кінця зойкували:

– Сестричка, води... Хоч краплю води... Вмираю...

А води не було. Вода була в криниці, що між нашими окопами й німецькими. І коли вже несла вода терпіти ці стогони, санітарка зняла з пояса кобуру з пістолетом, обвішталася солдатськими флягами, узяла у руки два казанки і рушила назустріч смерті.

– Марія, лягай! – кричали їй. А вона йшла. Траншеї ворога мовчали.

Мовчали й тоді, коли вона набирала воду і бігла з нею назад. Упала на дно окопу і розридалася. Після цього і наші, і німці стали вільно ходити за водою. Шляхетний лицарський дух подолав тупий інстинкт убивства.

Торжествував він і тоді, коли рятував нашу видатну поетесу Людмилу Титову. У дні визволення Києва вона в задумі забрела... між нашими і ворожими окопами. Ганси і Фріци, приголомшені, спостерігали за цією дивачкою із зовнішністю чарівної Лорелей. Вона так нагадала їм їхніх коханих... Німецька великодушність рятувала життя цієї красуні і в трагічні вересневі дні 1941 року, коли нещасних гнали до Бабиного Яру. Її сусідка гадала, що їх переселяють до Ізраїлю і набрала стільки речей, що Людмила вирішила допомогти їй. А назад її вже не пускали. Був наказ свідків не залишати в живих. І все ж знайшлася добра душа, що пропустила її. Один молодий німець пропустив і єврейку з дитиною на руках.

Про те, як добросердні німці рятували євреїв, можна було б написати цілу книгу. Відомо, як німецький офіцер намагався рятувати видатного польського педагога і письменника Януша Корчака, коли того гнали разом із його вихованцями до газової камери. «Пане, Гольдшмідте, – сказав він, – ми знаємо вас, як видатного дитячого лікаря і письменника. Вам не обов'язково їхати туди». Але великий гуманіст не міг зрадити довірливі дитячі очі і залишився з вихо-

ванцями до кінця.

У «Єврейських вістях» №15-16 за серпень 1996 р. добродій Петро Рабцевич опублікував свої спогади «Мене рятували німці». У роки окупації їхня сім'я перебувала в гетто міста Пінська Брестської області. Коли всі 28 тисяч в'язнів гетто мали бути ліквідовані, добросердний зондерфюрер Кріль виписав хлопцеві подробиці документи і відправив поїздом (у німецькому вагоні!) до Києва до знайомого зондерфюрера Штойде, і той влаштував його на роботу. Голова Єврейської Ради України пан Ілля Левігас розповідає, як у містечку Могилів-Подільському Вінницької області добрий німець урятував родину його тестя з 14 чоловік. Тоді ж два порядних німецьких офіцери та їхні команди відмовилися розстрілювати євреїв.

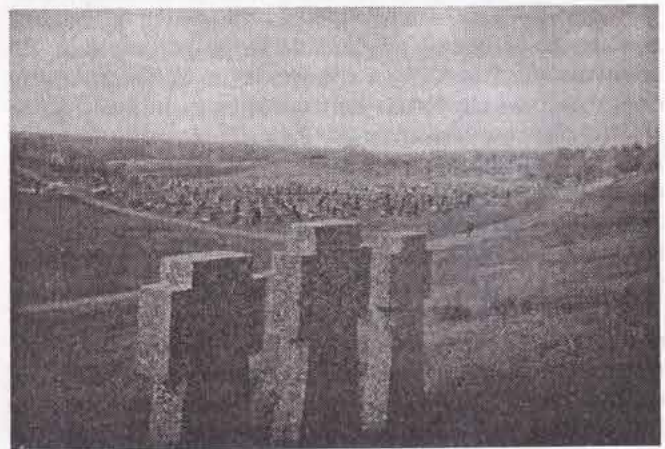
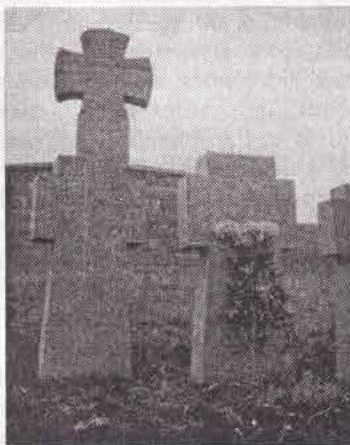
На підприємствах Німеччини працювали тисячі євреїв. Вони швидко встановили зв'язок із німцями-антифашистами. Так у самому Берліні 4 роки існувала єврейсько-німецька диверсійна група під керів-

Роздуми біля могил
камарадів. Фото з німецького
журналу 1942 р.

ництвом Герберта Баума. Він загинув у катівні. Двадцять одну людину стражили.

Диявольська репресивна машина інколи не спра-

Сучасне кладовище німецьких солдатів під Харковом.

Світлина Ростислава Рибальченка.

цьовувала саме завдяки порядности навіть вищих чиновників «нового порядку». Легендарним став подвиг шведського дипломата Рауля Валленберга, який зумів депортувати з концтаборів Угорщини до Швеції 20 тисяч в'язнів, головним чином євреїв. Десять тисяч євреїв урятував португальський консул Мендес, виписавши їм візи.

Цивільні німці часто намагалися полегшити ста-

Харківський плакат часів німецької окупації.
Зберігається в історичному музеї.

новище «остарбайтерів». Самі голодні, робітництві-німкені намагалися заховати їм десь у стружках бодай шматочок хліба. Дружина мого співробітника Євгенія Максимівна Завадська розповідала мені багато випадків такої доброти. На картонній фабриці постачальником у них був уже літній німець Тео Фогель. Він часто дивився на них жалісливим батьківським поглядом і питав: «Ви голодні?» Потупивши очі, вони мовчали. Що вони йому скажуть? Що від брудної юшки з немітою брюкви їх верне? «Голодні ж!» – скрушно хитав він головою, і, даючи ключа, змовницьки казав: «Візьміть собі трохи картоплі, тільки щоб фрау Клінкель не бачила...» Цієї сердитої поварихи він сам боявся. А на Різдво він прийшов урочистий, сяючий і подарував кожній з 17-ти дівчат гребінець і дзеркальце. Він казав: «Добре було б Гітлера й Сталіна добряче стукнути лобами, аби ця проклята війна припинилася».

А коли Лейпциг розбомбили, їх перевезли до

невеличкого міста в Тюрингії. Звалося воно Цела-Меліс. Тут вони вже працювали токарями на заводі. Годували тією ж сморідною брюквою раз на день. Якось виснажена Женя зіпсувала деталь – величезного гвинта (зробила зайву канавку). Майстер Адольф, літній глухий чоловік, як побачив брак, увесь побілів і затрусився. Адже це було якесь особливе завдання, якого тримав на контролі сам гер директор. Не так за себе, як за дівчину переживав. Нарешті озирнувся, тихо попросив покласти деталь йому до портфеля, а всім казати, що у ящик готової продукції вона поклала всі чотири гвинти. Скоро зчинився переполох. Грізний шеф допитував то дівчину, то майстра. Той білів і червонів, однак твердив, що деталь була виготовлена так як слід. На цей раз обійшлося. А добросердний Адольф, ідучи додому на велосипеді, викинув злощасного гвинта у річку.

А що вже говорити про остарбайтерів, які працювали у бауерів. У селян і харчі були кращі, і стосунки людяніші. Особливо любили співучих, ласкавих україночок діти. Між іншим, саме вони тепер є ініціаторами розшуків своїх добрих няньок. Запрошують їх до себе в гості і їздять до них в Україну.

Так, у це важко повірити, але навіть тепер, більше як через півстоліття, люди якось примудряються знаходити одне одного і зустрічатися!...

Почуття спокути й каяття все більше оволодіває людьми. Уряди держав колишніх агресорів і людиноненависників приносять вибачення за скоєні злочини. Окремі молоді німці приїздять до нас і впорядковують могили радянських воїнів. У Німеччині колишні концтабори перетворені в музеї скорботи. У зразковому порядку підтримуються могили наших воїнів, полонених, остарбайтерів. Облаштовуються цвинтарі німецьких солдатів і офіцерів на наших землях. Уже давно є таке кладовище в Полтаві. Облаштували його і у Харкові, під Києвом. Упорядковуються німецькі могили і в інших містах. Є й противники такого християнського благочестя. Але ж у Писанні сказано: «Блаженні милостиві, бо вони помилювані будуть». На полі знаменитої битви 1812 року за Москву під Бородіно є пам'ятники і російським, і французьким воїнам. Невже ж ми, через два майже століття будемо більш жорстокими і немилосердними?! Треба переступити через психологічний бар'єр душевного болю і ненависти. Простити одне одному кривди і зажити як брати-земляни. А кривди спершу, до спеціального наказу Сталіна, чинили і наші, увірвавшись до Німеччини.

Власне, цей процес взаємного прощення давно вже розпочався. Розквітає масовий туризм, економічна, політична й духовно-культурна співпраця. Активно діють Товариства Українсько-німецької і Німецько-української дружби. Відкрито Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення». Для українських громадян перераховано сотні мільйонів німецьких марок у порядку компенсації за примусові роботи в Німеччині.

Будемо гідними наших двох великих, миролюбних, психологічно таких схожих народів. Не будемо мучитися жахливим минулим заради майбутнього наших дітей і онуків!

ВІД ХЕНДЕХОХУ ДО ХЕНДЕДРУКУ

У цьому афоризму, що належить українському журналістові Андрію Савченку, криється глибокий зміст. За повоєнні роки стосунки між українським і німецьким народами й справді еволюціонували від страшного «Хенде хох!» – «Руки вгору!» – вигуку від якого крижанили серця мільйонів солдат обох воюючих сторін – до «Хендедруку» – дружнього рукостискання.

... Працюючи в газеті «Индустриальное Запорожье», я розпочав кампанію по захисту колишніх оstarбайтерів. У 1991 р. одержав від них сотні листів. Більшість турбувалася обіцяною компенсацією. Але у тому потоку були й цілком несподівані звернення. Люди зовсім не піклувалися матеріальною (хай і законною) стороною справи. У їхніх листах не було проклять і жадоби помсти. Навпаки! Люди писали, що зберегли сердечні почуття до своїх колишніх господарів і дуже хотіли б зустрітися з ними, просили допомогти їм у цьому.

Ось Марта Савелівна Пономарьова (у дівочтві – Шевченко) пише до редакції «Индустриальное Запорожье»:

«Якщо мене пам'ятають діти моїх господарів, то я їм шлю свій земний поклін і запрошую до себе в гості всіх, хто захоче. Я вдячна їм за те, що залишилася жива, тоді, коли мої батьки втратили у тій проклятій війні п'ятьох синів, згорів їхній дім і все, що було в ньому».

І таких листів була маса. Зрештою, до нас стали надходити виключно лише такі теплі листи. А ще більше мене приголомшило, що такі ж сердечні листи надсилали й з німецького боку. Ось, наприклад:

«Пану Віктору Педаку».

Пише Вам онук Вільгельма Вольфа із села Райбах. Ваша стаття стала сенсацією в селі, оскільки багато його мешканців ще пам'ятають українця Івана Яцуляка. На жаль, дідуся мого вже 20 років немає в живих. Однак, мої батьки і моя тітонька і багато хто з сусідів добре пам'ятають милого «руського».

Мій дідусь Вільгельм Вольф до самої кончини був віруючим християнином. Тому врятувати людину було для нього найпершим громадянським обов'язком. Він пишався тим, що в часи нацистів не був членом націонал-соціалістичної партії.

Після того, як від своїх батьків я почув «давні» історії про життя у нас Івана Яцуляка, я пишаюся своїм дідусем, своєю матір'ю і своєю тьотєю.

З дружнім привітом,

Гунтер Вольф

Райбахер Тал 50

64823 Гросс-Умштадт».

І поступово перед моїми очима розкрилася правда про ту, справді страшну трагедію тримільйонної армії наших оstarбайтерів – пишучи про «східних працівників», не варто ані впадати в ейфорію, зображуючи все в рожевому світлі, ані мазати все

дьюгтем. І коли я це усвідомив, то зрозумів, що покликаний допомогти цим людям знайти одне одного. Як же проходив цей пошук?

У січні 1991 р. до Запоріжжя приїхала делегація Червоного Хреста з німецького міста-побратима Оберхаузена. Очоловав делегацію молодий і вельми товариський Йорг Фішер. Я тоді запитав у нього, чи не може він допомогти на-

шим оstarбайтерам. Він відповів ствердно. Через декілька днів в «Индустриальном Запорожье» з'явилася невеличка, рядків на 15-20, замітка: «Йорг Фішер може допомогти!» Ми отримали тоді тисячі листів. З того й розпочалися наші пошуки. Клич письменника Іллі Еренбурга часів війни «Убей немца!» змінився на заклик «Знайди доброго німця!».

З'явилася підтримка Інституту імені Густава Штретземана в Бонні, статті в газетах «Вестфален-пост» і «Більд-цайтунг». Хлинув новий потік листів – уже наших німецьких друзів.

Потім були документальний фільм «Ост», який у листопаді 1994 р. на конкурсі телефільмів в Ужгороді, присвяченому 50-річчю визволення України, отримав два дипломи – за Людяність; фотовиставка «Ми ж бо всі люди» (1996), яка демонструвалася у Німеччині; виступи в Україні й Німеччині під гаслом «Години історії – години людяності»; зустрічі колишніх оstarбайтерів та їхніх господарів; створення Запорізького міського центру духовного та культурного єднання «Рукостискання – Хендедрук» (1996); відкриття у Запоріжжі та Києві експозиції «Поєднані долі – поєднані серця», де основними експонатами були дарунки, сувеніри, речі воєнної пори від поріднених родин з України і Німеччини (1998).

Певним підсумком напруженої пошукової праці стала поява моєї книги «Серце змушує мене сказати правду» німецькою мовою, яку видав пастор Ріхард Роммель (у 2000 році, з'явилося російськомовне видання цієї книги).

Кидаючи погляд на прожите, думаю, що нині вкрай необхідно інтенсифікувати появу і розвиток подібних щасливих контактів, бо час не жде. І на українських, і на німецьких землях стає дедалі менше людей, яких звела колись лиха воєнна доля, яка, проте, виявилася щасливою людською долею, бо дозволила сотням тисяч і німців, і українців виявити десь на дні свого серця такі душевні й моральні скарби, про які вони може й самі не здогадувалися. Дозволила щиро прикипіти серцем одне до одного і тепер, мов тих перелітних журавлів у вирій, гнати на радісну зустріч – якщо не безпосередньо, то, принаймні, листовно. Ці братні й сестрині поривання прикрашають їхню старість, полегшують недуги й болі їхньої осінньої пори. Будьмо гуманістами, сприймо їм у встановленні цих щиро-сердних, вимріяних у десятиліттях штучної ізоляції, контактів. Господь віддасть нам за це належне.

Віктор ПЕДАК

ЛИСТУВАННЯ КОЛИШНІХ ОСТАРБАЙТЕРІВ ТА ЇХНІХ КОЛИШНІХ ГОСПОДАРІВ

Добрий день чи вечір, моя дорога Гільдікат!

Нарешті я добилася до тебе, моя красунечко. Я так довго Вас розшукувала, і все ж мені вдалося це.

Гільдікат! Моя ти дорога. Я дуже сумую і разом із вами поділяю Ваше горе – смерть мами Ерні. Надто рано мама Ерна пішла з життя у вічність. Я сумую за нею, за такою доброю, достойною жінкою, матір'ю. Вона дуже допомогла мені у трудні хвилини мого життя. Спасибі їй, низько вклоняюся їй і шаную пам'ять про неї хвилиною мовчання.

Гільдікат! Я тебе не уявляю бабусею. Ти стоїш переді мною молоденькою, рівною, височенькою, красивою, завжди усміхненою дівчиною. Я вдячна їй тобі, що ти хороше до мене ставилася у ті тяжкі часи і завжди готувала мені у табір пакунок з їжею.

Про себе. Ти питаєш у листі, чи є у мене родина. Так, є. Живу я увесь час, усе життя в селі. Життя прожила нелегке. У 1947 році я одружилася і прожила у парі 28 років. 8 грудня 1974 року мій чоловік скоропостижно помер, і я вже 23 роки вдова. Вдовине життя нелегке. Маю дітей – двох синів. Старшому сину 8 грудня 1997 року виповниться 50 років, меншому 28 лютого 1998 року – 46 років. Маю трьох онуків – двох хлопців і одну дівчину і правнука півтора роки – Пашу. Оце вся моя родина, вся моя радість. Маю ще й сестричку, якій 80 років.

Гільдікат! Ти питаєш мене як я живу? Я тобі не можу відповісти на це питання в листі. Про життя українського народу слухайте по радіо і дивіться по телевізору. Я живу так, як живе увесь простий народ України.

Я дуже плакала, коли отримала листа від тебе і Гельмута. Сльози лилися рікою, і я думаю, що вони лилися від радості. Все ж мене щастя не покинуло. Відшукати добрих людей більше, як через 50 років – це велике щастя.

Гільдікат! А чому ти у лікарні? Що тебе турбує? Що у тебе болить? Не хворій! Живи до ста років!

Я також не дуже здорова. Мені 72 роки, 15 травня 1998 року буде 73. Мене турбує гіпертонічна хвороба, погано бачу очима, пишу, дивлюся телевізор в окулярах. Розвивається на очах катаракта. А ще й суглобні хвороби. Роки своє відраховують.

Оце все, що я хотіла написати в першому листі до тебе. Ще раз прошу тебе, як будеш коло маминої могили, уклонися їй низенько за мене, обніми обеліск і поцілуй.

Гільдікат! Що мама пережила, від чого в неї був інфаркт? Чому Ви не згадали про свого батька? Де він є, чи живий зостався після війни? Гельмут щасливий, що лишився живим після такої страшної війни. Мій брат, якому було 20 років, загинув.

З щирим вітанням до тебе. Привіт усій твоєї родині з України. Кріпко обіймаю і цілую тебе, моя дорога.

Ольга

16 жовтня 1997 р.

Лист до брата Гільдікат

Гельмут! Я дуже сумувала і дуже плакала, як дізналася, що моя добра людина, яку я теж називала мамою (в ті роки так потрібна була мама), наша мама Ерна пішла у вічність. Хай їй буде земля пухом! Ваша мама Ерна мене зустрічала лише добротою. Мама Ерна допомогла мені вилікуватися, повернутися на Батьківщину, і я прожила довгі роки до старості. Мені було з нею добре і затишно. Спасибі їй, низько вклоняюся їй і разом із Вами переживаю велике горе.

Я ясно пригадую все місто, фабрику, де я працювала. Пригадую злого хазяїна й таку ж злу хазяйку. Не хочю поганого згадувати.

З повагою й шаную до Вас усіх,

Ольга

P.S. Я тепер не Козидуб, а Ольга Максимівна Лобовко.

Моя дорога Ольга!

Ти написала мені такого хвилюючого листа, за якого вдячна тобі від усього серця. І що ви тільки, бідні дівчата, повинні були пережити! Сподіваюся, що подібне ніколи більше не повториться.

Так, моя мама мала добре серце, і вона дуже тебе полюбила. Коли я сама була далеко від Батьківщини, то зрозуміла, що тоді втратили ви. Як тільки повернуся на Батьківщину, виконаю твоє побажання і обійму надгробний обеліск на маминій могилі.

Я теж не можу уявити тебе літньою жінкою. Зберегла тебе в пам'яті як молоду, привабливу дівчину. Ти пишеш, що у тебе важке життя. Мені шкода, що ти так рано втратила чоловіка. Проте, я тішуся, що в тебе є двійко синів, онуки, навіть, правнук. Я, звичайно, вірю, що з Павликом ти маєш багато радості. У мене теж є син, йому 36 років, і донька, їй – 33. У сина восьмирічний синок, а у доньки – двійнятка п'яти років, хлопчик і дівчинка. Тому в будинку справжня коловерть, коли вони мене відвідують.

Коли помер мій чоловік, я переїхала. Квартира стала для мене завеликою, я пошукала трохи меншу і знайшла неподалік від доньки. Тому я ще у стресі. Та ти можеш собі уявити. Коли проживеш 36 років на одному місці, багато чого набереться. І все треба спаковувати і розпаковувати. Стару квартиру потрібно ремонтувати, штукатурити, фарбувати. За

такою роботою забуваєш про свій вік. Та ще коли маєш випадання диска, треба берегтися. Інакше – гострий біль. Крім того, у мене підвищений тиск та й інші хвороби, що їх несуть роки.

Так, мій брат пережив війну. Він повернувся додому напівголодний, обірваний, брудний. Свої рани і страждання він донині носить у своєму тілі. Але він живе, на відміну від твого брата. І ніхто не знає, чому один повинен був стріляти в іншого? Це був страшний злочин проти людства.

Дорога Ольга! Чи є у тебе яке-небудь господарство? Чи можеш ти коли-небудь лишити його і приїхати до Мюнхена? Хоча зима й триває довго, але кращі часи скоро прийдуть, і я вже звикла до думки, що ми з тобою знову багато про що поговоримо, чи не так?

Із найкращими побажаннями твоєї родини.

Від усього серця обіймаю тебе,

твоя Гільдікат

16 листопада 1997 р.

Мюнхен

Добрий день, моя люба Гільдікат!

Одержала від тебе листа, якого ти писала 10 червня. Дякую, дорога моя красунечко, що ти озиваєшся до мене за тисячі кілометрів. Наше листування розворушило в моїй душі все минуле, і так часто пригадую твою маму (разом і мою), твого брата Гельмута, і хочеться вас зустріти, побачити. Та час такий тяжкий, що мабуть, не доведеться зустрітись. Я буду чекати від тебе сімейну фотографію, щоб побачити всю твою сім'ю.

Мене дуже вразила звістка від тебе, що ти, Гільдікат, хворієш такою страшною хворобою. Дорога моя, люба, Гільдікат! Лікуйся, а я буду просити Бога вранці і ввечері, щоб він тобі допоміг і щоб ти ще пожила на білім світі. Бачити сонце, дихати свіжим повітрям, сидіти за одним столом із дітьми, онуками і правнуками – уся наша радість, і за все це треба боротися. Хай тобі Бог допоможе в лікуванні.

Здоров'я моє теж не дуже хороше, але ще працюю.

Привіт з України тобі і всій твоїй родині.

З повагою і шаную до вас усіх,

Ольга

16 червня 1998 р.

Добрий день, шановний пан Гельмут!

Привіт шлю з далекої України тобі і твоїй родині і бажаю всього Вам найкращого в житті.

Листи від тебе одержала. Одержала фото твоєї мами (а моєї мами-спасительки). Дуже ця людина мені рідна, дуже. Вона до мене усміхається і сьогодні так, як усміхалася 52 роки тому. [...]

Спасибі тобі, Гельмуте, що надіслав мені такі дорогі для мене фото. На листівці, де сфотографоване село Унтершеблінг, я навіть побачила ту дорогу, якою я бігала до мами Ерні в свої 18 років.

Гельмут! Я хочу ще щось побачити в Кенігзес, узнати про фабрику Отто Бок. Що тепер там виробляють?

Дякую тобі, Гельмуте, за все. Пиши, хоч ріденько.

А не забудь грати на фортепіано «Катюшу»?

З повагою і шаную до Вас усіх,

Ольга

Дорога сім'я – гер Фріц Грубе, дорога мамо Оділа, сини Гостін, Фріц і Гансик!

Хлопці в моїй пам'яті стоять ще як дітки, хоч зараз знаю – вже дорослі, літні люди. А батька, мабуть, уже немає – пухом йому земля. Я його бачив двічі – у 1944 році восени, як той був у відпустці, і вдруге, як він повернувся з війни. Тато як побачив маму, зомлів.

Я вдячний матері за все добро, що вона зробила для мене. Як вона турбувалася, щоб я добре їв, а їсти було що! Їли п'ять разів на день. Це нас дивувало, злиденних. І кожного разу на обід – м'ясо. Все підкидала млинців. Я після табору був дуже слабим. Розтрушу солому на підстилку – уже все, йди Міхель, відпочивай.

І ще дивувало, що в сільському господарстві робота за годинником. О 6-й ранку – їмо, о пів на десяту – їмо. Фриштик та ще й який! – два кусні хліба, намазані маслом, ще й зверху покладене якщо не сало копчене, то ковбаса. Обід о 12-й годині. Перша, друга, третя страви. Першого разу це було справжнє чудо. Коли поклала Марія картоплі, дві сосиски по 5 см в діаметрі і десь до 12 см довжиною, то я спитав: «Що, це мені?» Марія засміялася: «Усім, так!» От я як схопив ці сосиски, то з голоду й хвостики зі шкіркою затріщали. Діти аж встали, щоб побачити, як голодний їсть. А потім уносять ще якийсь пудинг, залитий фруктовим соком. Потім година відпочинку, і – гайда в поле. А о пів на четверту прямо в степу полудень: два кусні хліба, намазані смальцем, і кофій. А о п'ятій годині, щоб були вдома. Та це просто курорт проти нашого колгоспу. До 7-ї вечора відпочинок, а там – і вечеря: салати, яйця, млинці. А постіль – перина знизу і периною вкривайся. Вдома я виріс на голій печі і голій підлозі.

[...] От вам і чужина. По вихідних фрау Оділа пригощала мене тістечками. Приїхали дядя і тьотя – подарували мені костюм, сорочку й туфлі. Захворів – відвезли на лікування до міста. На Новий рік, Різдво – подарунки. Як загинув брат хазяїна в Румунії, тужили дуже, але до мене не стали ставитися гірше. Навпаки, врятували від смерті, відвезли до міста до якогось професора.

Дуже дружив я з вашими синами. Розважав їх. Стану на руки й ходжу по двору, а вони верещать: «Міхель – клоун!»

[...] У нас у роду всі народні цілителі – і мати, і я, і син мій, і онука. Хотілося б приїхати до Вас, полікувати. І взагалі, хотілося б побувати у вас, ще раз побачити ті місця. Приїздіть і ви до мене. Зустріну як рідних.

А тобі, німецька мамо, низький уклін за те, що я й досі живий. Щастя, добробуту і миру Вашому дому.

Ваш Міхель

Здрастуй, дорога Луїзо!

Велике спасибі за листа й фотографії, які ще раз

нагадали мені про далеке минуле. Мені вже 74 роки, але я все пам'ятаю, та й хіба можна таке забути! Було мені тоді всього 18 років, а я змушена була виїхати зі свого рідного села, покинути Батьківщину, своїх рідних і близьких.

Зганяли нас, дівчат і хлопців, з усіх сіл і сілців району на вузлову станцію Межеву під дулами автоматів німецьких солдат. А проводжали нас усім селом, йшли пішки до станції 18 кілометрів. Біля кожного товарного вагону стояло по два автоматники. Завантажили нас, як худобу. Не було де сісти, спали прямо на підлозі. По шляху слідування дві дівчини з нашого села отруїлися маззю від вошей. Для них було ліпше вмерти, ніж жити в каторзі в чужині...

Спочатку прибули до Польщі, де пройшли санобробку, а потім до Німеччини. На збірному пункті приречено стояли натовпи нашої молоді, а німецькі бауери діловито вибирали собі робочу силу. Тут твій дідусь і мама вибрали мене для роботи на фермі. Ось так і опинилася я у вашій родині. Усі члени вашої сім'ї ставилися до мене дуже добре. Їли ми за одним столом. На Різдво Ваша мама дарувала мені подарунки. Ось і цей зелений костюм, про який Ви пишете, подарувала мені Ваша мама. Вона навіть водила мене до перукарні робити "хімію" (зачіску). А одного разу, коли я мила вікна в домі і я дуже порізала руку, то Ваша мама особисто возила мене до лікарні.

Жила у вас німецька дівчина Іра. Вона проходила практику по роботі на кухні. Я хотіла вивчити німецьку, а вона російську. Та вільного часу було дуже мало. Всі тоді дуже багато працювали.

Наприкінці війни я сиділа два тижні у карцері за те, що у своєму листі до подруги Ольги (вона теж працювала в сусідньому селі) написала, що скоро кінець війни. Та потім відпустили, і зустрів мене Ваш дідусь. Викупали мене, переодягли, нагодували, раділи моєму поверненню, як рідної. [...]

Після перемоги 9 травня я ще з місяць працювала на фермі у вас, а потім відвезли мене до Бохольта, тут ми й прощалися. Пробыла я в таборі два місяці, все перевіряли мене. Та все виявилось в порядку. Я так хотіла додому, що сіла у перший ліпший поїзд. А він завіз мене аж до... Сибіру!

Так я опинилася в Тюмені, де пропрацювала 6 місяців на суднобудівельному заводі. Із Тюмені приїхала до Москви, а потім уже на батьківщину повернулася весною 1946-го.

Так, дуже хотілося б побувати в тих місцях, побачитися з вами, та дуже вже слабка стала, хворію, адже мені вже 74 роки виповнилося 23 березня!

Однак мені завжди буде приємно одержати від вас листа і фотографії. Я вас також усіх упізнала на фото, хоча Хільда тоді була дуже худенькою і стрункою.

Жду відповіді. Пишіть.

Ніжно обіймаю усіх.

Марія

Так називав мене твій тато, бо він хотів, щоб я залишилася у вас вашою сестрою з Фріцем. Де тато тепер? Мені здається і снилося мені, що він не повернувся із Кенігсберга, де воював.

Я повернулася додому вже восени 1945 р. Спершу нас помістили в табори. Потім американці перевезли до руських. А ті нас пішки погнали від Ельби до Львова. І тут уже поїздом до міста Лубни. Ось так я добралася додому. Вдома була мама і повернувся з війни тато, який у 1953 р. помер, а мама померла у 1985 році.

Я довго не могла учитися, бо нас вважали зрадниками батьківщини. Але все-таки закінчила медучилище і 36 років працювала медсестрою. Зараз на пенсії, уже мені 69 років. Певно, і тобі уже за 60, а тоді, як вели мене із міста Сонтра, ти був зовсім маленьким.

Боже! Яка я вдячна твоїй матері, що врятувала мене від смерти в таборі і взяла до вас у сім'ю. Навіть я дивувалася, що ви мене не відсаджували від столу, не гидували мною. Я думала, що мене десь помістять у стайні, а мені ще й кімнату окрему дали.

Спасибі мамі, тату і вам обом, що ви обходилися зі мною дуже добре, як з рідною. У мене в житті не було ні брата, ні сестри, я одна у батьків, і мені у вас було дуже добре. Ми завжди з тобою орали, косили, закидати вози нам удвох доводилося. Я за тобою так переживала, коли ти, випроводивши батька в армію (мабуть, востаннє), упав без пам'яті на горищі. Я тоді гукнула Фріца і ми тебе удвох зняли зі стайні, а ти так кричав за татом, а мама проводила його ген до лісу уже. Я так вдячна вам усім за все.

Тепер я уже бабуся. Маю дві дочки і сина. Усі одружені, але живуть усі далеко від мене. Чоловік проробив 42 роки, а пенсії в обох малі.

Та ще чоловік переніс два інфаркти. Тепер ліків таких немає у нас, і за коренфар і сустан плачу страшні гроші. Живемо у селі. Господарство – кури та кози. Тяжке було моє дитинство, бо у 1933 – голодовка, юність – війна, а на старість ще гірше. Проробив цілий вік, а на старість нічого не заробив. Що і заробив, то все пропало. Дуже тяжко, та живим у могилу не ляжеш.

Опиши, будь ласка, за себе і свою сім'ю. У мене є фото вашого тата і матері у саду на килимку. Боже, як вони любили одне одного! Дорогий у тебе тато і мама. А дідусь! Де зараз Фріц? У мене було його фото, мама дала, як я їхала додому. А твого не знайшла. Я б хотіла його мати хоч зараз. Як я рада була, як одержала звістку, що ти є живий, мій любий братику!

Мої документи були у бургомистра, що жили навпроти. Там пальці наші печатали і фото з ОСТ'ом є.

Опиши за себе, за свою родину. Ти, певно, зостався на господарстві?

Ще раз вдячна вам, що врятували мене від смерти. Як поліцаї мене побили, мама так жаліла мене. І завжди жаліла.

Пиши мені, Ельмар. Я постараюсь розібрати і по-німецьки.

Привіт усій твоїй сім'ї. Кріпко обнімаю.

Катя

Добрий день, мій милий, дорогий братик Ельмар!
З привітом Катя Обмок.

14 серпня 1995 р.

ЕПІЗОД З ОСТАРБАЙТЕРСЬКОЇ ІСТОРІЇ

“Воєнна” історія мого сусіда – Олексія Івановича Галіченка – могла б стати темою окремої книжки, та свого часу я не записав його спомини, про що тепер дуже жалкую.

Мій спомин про Льося – так звали його по-вуличному, сягає в перші роки мого дитинства, коли одного разу я катався на санчатах по вулиці, а він, узявши мотузку, швидко повів мене. З того часу я майже не зустрічався з ним, але запам’ятав його силует. Скоро почалася війна, Льося пішов до армії й одного разу мати його – тітка Павлівна, отримала повідомлення, що він пропав безвісти.

... Наприкінці п’ятдесятих я працював у райвідділку МВС слідчим, коли до мене звернулася тітка Павлівна із питанням: чи не знаю я чого їй перестали платити «пенсію»? Я навів довідки у своєму відділку і дізнався, що з Польщі прийшов запит: чи жива Галіченко Парасковія Павлівна, чи був у неї син Олексій? Справа в тому, що Льося перебував у Польщі під прізвищем Маліновський. Тоді я пішов до тітки Павлівни і сказав їй, що Льося живий і скоро вам напише. Так і сталося.

Він надіслав листа, відповів йому і я. Почалося листування, і невдовзі Льося приїхав у відпустку, а потім – і назавсім. Він розповів про свою «Одіссею»: декілька разів тікав з полону, жив у бауера, після закінчення війни – у Франції, Швейцарії, а потім його, хворого легенями, підібрав на вулиці у Польщі один професор. Вилікував, дав освіту, і деякий час Маліновський працював заступником директора однієї з клінік у Вроцлаві. Жив у професора і був йому за сина.

“Після полону під Псковом у 1941 і блукання по різних таборах на початку 1942 року, – розповідав мені Льося, – я потрапив до якогось німецького міста. Нас, чоловік 30, привезли на машині і звелили вишикуватись за ранжиром. Я опинився крайнім ліворуч шеренги, бо був найменший на зріст. Підійшло до нас декілька «покупців». Вони розглядали нас, ставили запитання, звертали увагу на зовнішній вигляд, на вік, знання німецької мови. Майже всіх розібрали, один я залишився, бо, мабуть, зовсім не приваблював своїм виглядом: був малий на зріст, худенький. Не випадково потім німці мене називали «кляйне». Нарешті підійшов один кремезний чоловік похмурого вигляду і спитав по-німецьки: «Ти у шахи вмєш грати?» Я відповів, що вмю, і це, справді, відповідало дійсності. Бауер усміхнувся і сказав, що він мене бере.

Їхали і йшли пішки довго, поки не опинилися в якомусь німецькому селищі. Одна вулиця, гарні цегельні будинки, чисті подвір’я, тиша. Новий господар, його звали Гейнц Штумпф, показав кімнату, де я буду жити, свою садибу, господарство, яке складалося з трьох корів, двох бичків і птиці. Була у нього

Олексій Галіченко поруч з Ельвірою Рибальченко. 1965 р.

було важко, а коли він перемагав, то був безмежно задоволений і пишався своїми здібностями. Часто ця гра продовжувалася декілька годин і навіть порушувала денний розпорядок. Господар, врешті, мене так полюбив, що я став у нього користуватися привілеями. Зі свого боку, я, як селянський хлопець, намагався йому чимось віддячити, і одного разу стався такий випадок. Поламався держак лопати і я запропонував йому зробити новий, бо ніякої проблеми я тут не бачив – знайти рівну палку, набити на лопату – і готово. Гейнц емоційно заперечив, що я гарно ніколи не зроблю, що є в селі один майстер, який спеціалізується на цьому, що і йому треба давати заробіток. Це для мене було дивно чути. Забравши металеву частину лопати, я пішов до цього майстра, який мешкав на краю села. Він прийняв замовлення і сказав, щоб я прийшов на другий день о 15 годині. На другий день Гейнц дав мені гроші, і я пішов до майстра, заінтригований тим, який витвір можна зробити з цього зовсім простого знаряддя праці. Яке ж було моє здивування, коли я побачив цей черенок лопати! Чисто обструганий, без скалок, пофарбований, із зручною ручкою для правої руки, підігнаний до зросту Гейнца. Дійсно, справжній витвір, і я в душі сказав собі, що такого, дійсно, не зробив би.

Півроку я жив у цього доброго чоловіка, як за кам’яною стіною. Жодного брудного слова і підвищення голосу я не чув від нього, а про тиху і привітну жінку й казати нічого. Та одного разу приїхали представники служби, яка доглядала за остарбайтерами, і забрали мене. Я і Гейнц з жалем прощалися. Після цього я потрапив на авіаційний завод, і праця там не йшла ні в яке порівняння з життям у Гейнца. З того заводу я зробив і першу невдалу втечу”.

Багато Льося розповідав різних історій і пригод, що трапилися з ним. Наприклад, сміявся над проявом нашої ментальності: коли він уперше приїхав до своєї хати і став вивантажувати з авто чемодани й валізи, то прибігли родичі, які стали не цілувати і обіймати його, а одразу хапати ці чемодани. Лише потім схаменулися, що перед ними Олексій!

Ростислав РИБАЛЬЧЕНКО

фрау і неповнолітній син Герман. Це були тихі лютерани з ustalеним розпорядком дня. Вранці ми поралися разом із Гейнцем і його дружиною по господарству, а після обіду, трохи відпочивши, Гейнц заходив до мене і пропонував грати у шахи. Для мене це була радість, бо я дуже полюбляв цю гру. Гейнц виявився міцним горішком, перемогти його

МЕНІ ТОДІ ЩЕ ПОТАЛАНИЛО...

Дуже тяжко було йти брати інтерв'ю у своєї односільчанки Віри Іванівни Дубовик. Після того, як Льося – Галіченко Олексій – повернувся з Польщі додому, він одружився з Вірою, яка було небайдужа йому ще до армії, та й доля у них була спільна – обоє були остарбайтерами. Ми часто зустрічалися: гостювали разом у знайомих, укупі зустрічали свята, урочисті події, і без перебільшення можна сказати, що з ними були пов'язані мої найрадісніші й найщасливіші роки. І раптом усе це обірвалося – вмер Льося. Віра замкнулася у собі, мене поглинули інститутські справи, настало інше життя, більш одноманітне, менше стало радощів і більше роботи.

І ось знову, через 29 років, на подвір'ї у Віри, в її господі. Все так само – чисто, стоять ті ж речі, тільки фото в рамці з портретом Льосі.

Спочатку розмова не «клеїлася», часто перескакували на інші теми, але зрештою вона потекла в бажаному руслі, і ось що розповіла мені Віра Іванівна:

«Коли прийшли в наше село німці, то мені було 18 років. Їх тільки напередодні з острахом чекали, а як прийшли, то ніхто їх уже й не боявся. Одні частини змінювали інші, але головні їх властивості залишалися: вони були в чомусь наївними, нетерпимими до крадіжок, акуратні в побуті. З місцевих жителів нікого не кривдили, за винятком євреїв, яких розстріляли в листопаді 1941 року, та й то це робила спеціальна команда з Харкова, здається, есесівська.

Якось улітку 1942 року прийшов до нас німецький лейтенант і сказав, щоб я ховалася, бо буде облава і можуть забрати до Німеччини. Я знала його як одного з офіцерів, які були розквартировані в селищі, а цей лейтенант жив недалеко від мене. Дня три я переховувалася, а тоді набридло, і я прийшла додому. А наступного дня, рано-вранці прийшла команда і забрала мене. Спочатку зачинили мене й інших у будинку кооперації, а потім перевезли до Харкова. Та я тоді відкупилася золотою брошкою і повернулася додому. Вдруге мене забрали після їх другого приходу у 1943 році. Везли на машині до Полтави, а потім ешеленом до Німеччини. Недовго була в таборі, а потім прийшли «покупці» і я потрапила у Нижню Селезію (30 км від Чеського кордону) до однієї професорши-терапевта. Чоловіка у неї не було, а син, офіцер, був на фронті. Була ще дочка 30 років, стара діва. У них був великий будинок з 21 кімнати, а чистота була неймовірна, я навіть розгубилася, бо такого ніколи не бачила. У мої обов'язки входило поратися по господарству. Робила я все: прала, мила, штопала, прасувала – все, що потребувало життя цього великого будинку. Цікаво, що вугілля у топку професорша кидала сама і зачиняла на замок її дверці: боялася, що я з вугіллям підкину у вогонь вибухівку.

Вона тримала пансіонат – будинок у п'ять поверхів і діяв він увесь час, але хто там лікувався я не знаю. Умови були гарні, з їжею проблем не мала, але моя господиня ставилася до мене стрима-

Віра Дубовик.
Світлина 1942 р.

но, хоч і без виявів якихось принизливих до мене дій. Минуло півроку і мене перевели до іншої німкені – власниці пансіонату «Стара купальня». Був пансіонат, готель з баром. За господарством доглядало дві німкені і двоє нас, дівчат з України. Стара господиня дуже добре до нас ставилася. Навіть із якоюсь материнською турботою. Ну, наприклад, забороняла нам гуляти з французькими хлопцями. Каза-ла: «Француз пограєть-ся з вами, зробить дитину, а там скоро прийдуть ваші і тоді що робити?». Я якось утрималася від таких зв'язків, але спокуса була велика – французи були симпатичними хлопцями... Треба тут трохи пояснити. Французи теж були примусово направлені до Німеччини на працю, але вони виконували привілейовану роботу: працювали у пекарні, розвозили по домівках хлібобулочні вироби, бували на маслозаводах і взагалі працювали на дрібних підприємствах харчової промисловості, у сфері побуту. Вони були гарно вдягнені, пересувалися без будь-якої варті, були веселі, жартівливі, приятні, мали свої спілки.

Ця німкеня мала вияви гуманности. Коло самого кордону з Чехією була фабрика лляних виробів. Робота була там тяжка, і багато людей хворіло. Працювали там виключно наші дівчата. Фрау про це знала і періодично відряджала мене до цієї фабрики з передачею для робітників. Фабрика була в забороненій зоні і мені виписувалася спеціальна перепустка.

Визволяли нас радянські війська і перша зустріч була така: йду я в якихось справах і бачу – мчить на велосипеді воєка у радянській формі, йому назустріч ідуть німці в цивільному, гарно одягнені. Він зупинився і каже, показуючи на чоботи: «Скидай!». Німець скинув, солдат перевзув свої порвані, а тоді став відбирати годинники, різні ланцюжки. Я дивилася, а тоді кажу: «Не забудь зняти й з мене годинник». Солдат оторопів. Я сказала, що я з України, що так соромно поводитися переможцю. Після цього він сів і швидко поїхав. Невдовзі стала сунути лава військової техніки, а наступного дня війна закінчилася. Переможці спочатку поводили себе, як дикі орди Батия. Райська чиста місцевість перетворилася на якийсь смітник, а ванни в будинках стали використовуватися замість туалетів, були відверті грабування, і тоді у німців з'явилися замки».

Слухаючи Вірині спогади, я дійшов висновку, що остарбайтерська тема майже зовсім не розроблена. Спитав я ще у Віри, чи вважає вона своє життя у Німеччині загубленим. Вона сказала, що ні. Вона побачила світ, людей, багато чого навчилася і що цей життєвий досвід не виявився зайвим.

Ростислав РИБАЛЬЧЕНКО

МИЛОСЕРДЯ УКРАЇНСЬКОГО ХЛОПЧИКА

Якось від свого приятеля я прочув про те, що в його селищі Пісочин, що розташоване поблизу Харкова, мешкає чоловік, який у 1943 році надав першу допомогу пораненому німецькому льотчику, що вистрибнув із парашутом з палаючого літака і дуже розбився. Це повідомлення зацікавило мене і одного серпневого дня я поїхав на зустріч із цим чоловіком. Юрченко Володимир Петрович охоче погодився розповісти про епізод своєї військової юности. Пропоную його розповідь.

“10 серпня 1943 року, близько 10 години ранку, я зазвичай пас кіз на луках за селом. Аж раптом мою увагу привернув літак, який летів на великій швидкості і дуже ревів моторами, наче витискав із них усі сили. За ним на незначній відстані гнався інший літак, за всіма ознаками винищувач “Кобра”, (вони на той час уже були на озброєнні нашої авіації). Відстань все коротшала, почувлися короткі черги. Німецький літак став залишати чорну стрічку диму. В небі з'явилися два куполи парашутів, а трохи пізніше й третій, але він падав якось боком, з більшою швидкістю, і був наче в сажі. Нарешті, він упав у долині річки на відстані від мене десь кілометрів зо два. Не роздумуючи, я побіг у цьому напрямі. Прибігши в район приблизного падіння, я став уважно роздивлятися навкруги.

По обидві сторони дороги були лози, очерет. Нипорядки цими хащами, я побачив чималу купу парашута, від якого тягнулися стропи до людини, що лежала лицем униз, розкинувши руки. На чоловікові була шкіряна куртка і штани з застебнутими манжетами, був широкий шкіряний пояс з пістолетом. Навкруги нікого не було, стояла тиша і мені навіть стало моторошно. Я обережно наблизився до лежачого, доторкнувся до тіла, послухав дихання. Дихає! Тоді я відстебнув лямки парашута. Треба було щось робити, рятувати життя людині. Вирішив побігти додому за тачкою. Уже з тачкою я прибіг на знайоме місце, льотчик лежав у тому ж положенні. Підвівши тачку, я став обережно його вантажити. На його лівому стегні була розірвана тканина штанів і з ноги сочилася кров. Не доїжджаючи до хати, я остаточно вибився із сил. Розуміючи, що сам уже не доведу тачку, я побіг додому, покликав сестру Надю і удвох ми привезли німця. Ми поклали його на кушетці, обмили і перев'язали рану. Намагаючись привести німця до тями, ми обтерли його скроні нашатирним спиртом. Години через три німець став подавати ознаки життя. Я намочив у молоці хліб і почав годувати його. На мою радість він зробив декілька ковтків. Я хотів зняти й шкіряну куртку, яка обтяжувала його, але це було зробити важко. Однак я витягнув усе, що було в кишенях. Головною річчю був гаманець. Він був набитий різними документами,

фотографіями, листами. В окремому пакету знаходився особистий знак пілота – алюмінієвий жетон овальної форми з вибитими на ньому буквами і цифрами та з рисочками посередині. З документів я дізнався, що нашого пацієнта звали Жорж (прізвище, на жаль, забув). І був він 1906 року народження. Тільки тепер я міг добре роздивитися його: це був зовні досить гарної вроди чоловік, з блакитними, як потім з'ясувалося, очима, руським волоссям. Десь о 23 годині він почав приходити до тями і, навіть, намагався піднятися, але застогнав від болю і знов

Володимир Юрченко (ліворуч)
та Ростислав Рибальченко. Село Пісочин, 1998 р.

упав на ліжко. Проспав він ніч спокійно і вранці я пішов до комендатури селища Пісочин. Мене зустрів комендант – молодий лейтенант, який уважно вислухав мене. Почувши про льотчика, він пожвавішав і сказав, що його давно шукають. Подякував мені, записав адресу і сказав, що зараз приїде авто. Дійсно, не встиг я прийти додому, як приїхала санітарна машина, вийшло двоє чоловіків у білих халатах, разом із комендантом, і забрали Жоржа.

Незабаром приїхала моя мама і ми з сестрою розповіли їй про цей випадок. Вона уважно вислухала нас і сказала, що так і треба було вчинити. При цьому вона сказала, щоб я про цей випадок нікому не казав, бо скоро прийдуть наші і можуть бути неприємності. Я дотримувався цієї поради, хоча була велика спокуса розповісти все своїм друзям.

Після Курської битви положення німців стало нетривке, вони відступали. Я став уже й забувати про цю пригоду, як одного дня, коли я увечері пригнав кіз, сестра з хвилюванням стала розповідати мені, що приїздив Жорж на авто і з ним ще офіцери, питали про мене. Жорж уже виликувався, але чомусь рука у нього була перев'язана. Він залишив пакет, якийсь папір і своє фото. Спершу я кинувся до пакета, в якому виявилися подарунки. Переклав як міг документ – це була ніби “охоронна грамота” за підписом коменданта з печаткою. У ній йшлося про те, щоб нам надавали всіляку допомогу і щоб нас ніхто не чіпав. Але цією грамотою ми не скористалися, бо скоро прийшли наші. На фото був зображений Жорж у формі льотчика і дарчий підпис. Я був радий цьому фото. Воно й досі зберігається у нас, а ось “охоронна грамота” загубилася”.

Ростислав РИБАЛЬЧЕНКО

Цей випадок стався на початку весни 1943 року в селищі Котельва Полтавської області. Радянські війська Воронежського фронту вели контрнаступ на Харківському напрямі. 28 лютого загони 311 (3097) стрілецької дивізії звільнили Котельву. В умовах весняного бездоріжжя наступ Червоної Армії захлинувся. Фронт стабілізувався в 12-14 кілометрах на захід від селища. Для поранених на території міської лікарні було розбито пункт медичної допомоги, де я працював фельдшером.

Числа 2-3 березня десь о 16-17 годині я йшов до лікарні на роботу. Біля крайньої хати, на подвір'ї, червоноармійці варили у великому казані обід. Стояла тиша. Бій спалахнув зовсім несподівано. У передмісті через Вознесенський міст ураз вимчала німецька колона. Вона складалася з невеликого броньовика і трьох великих критих автомашин. Рухалися з півночі на південь по дорозі Охтирка-Полтава. Німці відкрили щільний вогонь. Радянські бійці від несподіванки розгубилися, однак, дехто відкрив вогонь у відповідь. Проте німці не прийняли бій, вони швидко розвернулися і помчали назад. Та один поранений солдат вивалився на середині мосту через борт машини і залишився лежати на кризі.

Я знаходився десь у 50 метрах від місця подій, та, коли закипів бій, подався геть. На щастя, пораненого побачила моя сусідка і співробітниця, санітарка Василина Талалай. Вона поспішала на нічну зміну до лікарні. Подвійним щастям виявилось те, що з нею були величеські санки. Німець був середнього зросту, худорлявий, і Василині вдалося розмістити його на санках і довести до лікарні.

Які тільки муки пережив цей сердега! Куля розтросила йому кістки лівої гомілки. Від однієї цієї рани вже пекельні муки. А він, падаючи з мосту, ще тяжко вдарився об кригу роздробленою ногою. Від нестерпного болю поранений весь час непритомнів, спливав кров'ю.

У лікарні місцевий досвідчений хірург Степан

*Василина Талалай.
Світлина близько 1950 р.*

*Іван Макаренко. Світлина
післявоєнних років.*

ІВАН МАКАРЕНКО ДОБРІ САМАР'ЯНИ

Романович Задорожний зробив усе, аби врятувати розтросену ногу, але довелося-таки її ампутувати на рівні середньої третини гомілки. Я був за анестезіолога, забезпечуючи наркоз.

Своє каліцтво німецький воїн зустрів винятково мужньо. Ми, як могли, розраджували його. Взагалі поводження з пацієнтом було вкрай людяним. Медперсонал ставився до нього так само гуманно як і до наших поранених. Так само проводили всі необхідні лікарняні процедури. Радянські воїни також поводилися з ним як із колегою по нещастю. Поранений німець це відчув і не приховував своєї вдячності.

Наше доброзичливе ставлення до нього посилювалося ще через його виняткову симпатичність і рафіновану інтелігентність. Це був чорнявий, з тонкими рисами інтелектуального обличчя, чоловік сорока, а може й більше, років. Одразу було видно, що це людина тонкої душевної організації й високої розумової роботи. Очевидно, він був мистецтвознавцем чи скульптором, бо кілька разів показував фотографію скульптури Богоматері з Божим дитям на руках і повторював: "Кельн". Очевидно, це була скульптура зі знаменитого Кельнського собору. Та ми тоді чомусь вирішили, що це його власний витвір... Галині Фесак (дівоче прізвище Чупілко) із медичної обслуги поранений показував фотографію двох своїх синів. І при цьому також повторював назву міста: "Кельн".

Урятованому хотілося хоча б чимось віддячити кожному своєму добродійнику. Знаючи, що я був у числі тих, хто робив йому операцію, він навіть намагався подарувати мені свого годинника. Та я відмовився. Навіщо позбавляти людину такої необхідної речі...

На жаль, ми не знали німецької, а він - російської чи української мови, тому наше спілкування було вкрай ускладнене. Я навіть приніс був до лікарні підручник німецької мови для 8-го класу, але він мало чим допоміг нам. А так хотілося дізнатися більше про нашого незвичайного гостя! Ми б тоді і прізвище його записали, й ім'я, і адресу. На жаль, і він не залишив нам своїх даних. Мабуть, боявся за нас. Невідомо, чим би це все закінчилося для нас за тодішньої шпигуноманії й тотального терору.

У визволенні наших територій Харків чомусь був особливо несприятливим для Радянської армії. І в 1942, і в 1943 роках наступ змінювався відступом. Ось і тепер гітлерівці прорвалися під Харковом, загрожуючи оточенням нашим військам. 7 березня нас попередили, що завтра вранці госпіталь буде евакуйовано. Я знаками пояснив нашому пацієнту, що ми їдемо. Він захвилювався, бо не знав, як ми з ним учинимо. Надто часто він бачив, як його камради пристрілювали радянських полонених, коли вони не могли пересуватися. Проте ми була благородними з нашим хворим до кінця: йому не лише не заподіяли лиха, а навіть не забрали як полоненого, надавали можливість повернутися до своїх. Він розумів це і вчинив не менш шляхетно, врятувавши пізніше всю Котельву!

Справа в тому, що німецьке командування вирі-

АНАТОЛІЙ ГАВРИЛЕНКО

СПОГАДИ
УКРАЇНСЬКОГО
ОСТАРБАЙТЕРА

шило помститися котелівцям за поранення їхнього співвітчизника. Після захоплення селища було віддано наказ про розстріл 50 заручників. Крім того, мали спалити всю Котельву. Довідавшись про це, громадянин Кельна із сльозами на очах благав своє командування не робити нічого лихого, бо місцеві жителі ні в чому не завинили – адже стріляли не партизани чи підпільники, а солдати регулярної армії; запевняв, що з ним поводитися гуманно, зробили операцію, врятували йому життя. І його послухалися.

Пам'ять про добрих, приятних українців жила в серці солдата, і він, навіть у ті роки холодної війни, робив неодноразові спроби зв'язатися зі своїми рятівниками. Десь у 1950–1960-х роках до Котельви надходили його листи, але нині ми не можемо сказати нічого певного про їх долю. Одні стверджують, що їх перехоплювали спецслужби чи райком партії (треба пошукати в їхніх архівах), інші – що листи ходили по руках односельців. Однак ніхто не наважувався розпечатати їх, боячись звинувачень у “зв'язках із закордоном”.

З війни я повернувся інвалідом другої групи. У 1952–58 рр. навчався у Харківському медінституті. А коли почув від красзнавця-ентузіаста, кореспондента місцевої районної газети “Народна трибуна” Василя Кириловича Костюка, що котелівці мали листи від кельнця, вирішив також прилучитися до його розшуків.

Окрім пошуків на місці, я став звертатися до всеукраїнських і, навіть, німецьких адресатів. Невеличку мою публікацію “Один із епізодів війни” надрукувала україномовна газета галицьких німців “Свобода і відродження” (№3 1994).

Через кілька місяців ця ж публікація була передрукована всеукраїнською газетою “Наш час”. Цей же матеріал передала німецькомовна радіостанція в Україні “Німецька хвиля”. Але жодної звістки з Кельна не надійшло.

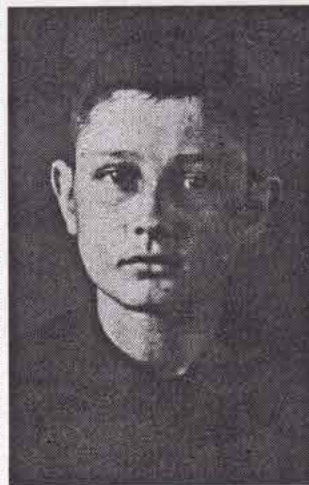
Писав я й до Кельна. Одержав таку відповідь: “Глибокошановний пане Макаренко. Обер-бургомістр міста Кельна пан Бургер доручив нам відповісти на Вашого листа, адресованого Вами на його ім'я. На жаль, я повинен повідомити Вам про те, що дані, які Ви нам повідомили, недостатні, щоб встановити особу цієї людини. Це неможливо вже у зв'язку з тим, що ми не знаємо його імені. Крім того, всі документи з реєстрації населення були втрачені у воєнний час. Ми звернулися до преси Кельна з пропозицією опублікувати Ваше прохання. Можливо, що таким чином нам вдасться одержати які-небудь дані.

З найкращими побажаннями,

За дорученням

Професор, доктор Хорст Матнерат,
керівник Центру документації НС”.

Дуже хотілося б дізнатися, чи було опубліковано в пресі Кельна це повідомлення і чи відгукнувся хто. Адже, може, ще й наш герой живий, і мабуть, у нього є діти, онуки, правнуки. Наш інтерес не безпідставний. Хочемо створити в Котельві Музей людського милосердя, встановити Пам'ятник Врятованому солдатові, які нагадуватимуть людям, що навіть у час немислимої взаємної жорстокості і мілітаристського психозу в серцях людей жила біблійна притча про доброго самарянина і християнське милосердя до ближнього, що спонукало людей обох воюючих сторін до добрих учинків і співчуття.

Анатолій Гавриленко.
Світлина 1942 р.
з остарбайтерського
аусвайса.

Усе моє життя пов'язане з великим українським містом Харковом. Тут здавна жило багато німців. У Харківському університеті в XIX–XX ст. працювало чимало німецьких професорів, зокрема знаменитий філософ Густав Шпет. Одна з центральних вулиць до початку XX сторіччя так і називалася – Німецька. Нині це Пушкінська вулиця. Поруч із нею до кінця 50-х років нашого століття велично височіла готична споруда лютеранської кірхи. Потім її висадили в повітря, аби розпочати житлову забудову для начальства. Було в Харкові й старовинне німецьке кладовище. Із середини 30-х років його також почали руйнувати і заселяти радянськими покійниками. Як і у випадку з кірхою, це був типовий вияв тогочасного вандалізму, від якого однаковою мірою страждали й українські історичні та культурні пам'ятки.

Те ж саме стосується і військових поховань німецьких солдатів і офіцерів років Другої світової війни. Нещодавно я побував на місці колишнього німецького військового цвинтаря на станції Люботин, що за 23 кілометри від Харкова в бік Полтави. Ще років тридцять там були могилки і стояли кілки (дощечки були зірвані), та всі знали, що це німецьке військове кладовище. Зараз на тому місці (це біля Ткацької фабрики, на території міської лікарні) споруджено обеліск і вибито прізвища близько двох дюжин радянських воїнів і викладено бордюриками приблизно стільки ж могилок. Старенька бабуся, що мешкає метрів за сто від цього колишнього німецького, а потім радянського, кладовища, пояснила ситуацію такими словами:

– Там ховали і німецьких і радянських солдатів, і тепер їхні кістки мирно лежать поруч.

І згадалися мені перші дві години мого перебування під німецькою окупацією. Був я за свої 69 років життя під владою московсько-комуністичною, німецько-націонал-соціалістичною, під американською, польською та іншою. Але саме в ці дві перші години

гітлерівської окупації я був свідком того, як в одній могилі ховають, здавалося б, непримиренних ворогів – одного німецького солдата і двох воїнів радянських. “Там вони вже не будуть більше сваритися”, – сказала сумно одна з присутніх на тих імпровізованих похоронах жінок, витираючи сльози й кидаючи жменю землі в могилу... А справа була такою (як вона мені, 12-річному хлопчиську, тоді бачилася).

Вже 23 жовтня 1941 року у нас, у Великій Основі (так зветься один із районів Харкова), що біля заводу імені Шевченка та біля колишньої садиби класика української літератури Григорія Квітки-Основ'яненка, чулися з-за залізниці рідкі кулеметні чи автоматні черги... “Німці вже на Холодній горі”, – сказав мені на вулиці знайомий хлопець.

Наступний день був тихий, теплий, вологий, похмурий. Годині об 11-й я вийшов з двору на вулицю. Завернув за ріг, вийшов на вулицю Балашовську (тепер вулиця академіка Богомольця), підійшов до спорожнілого будинку райвійськкомату, а потім – до нашої рідної 54-ї середньої школи.

Проїжджою частиною вулиці йшли окремими групами німецькі солдати... Притискуючись до парканів та будиночків, стояли досить густо харків'яни. Вони із цікавістю, насторожено спостерігали за німцями, перемовляючись між собою...

На ганочку будинку, що був майже навпроти 54-ї школи, сиділо двоє радянських військовополонених та вартовий – німецький солдат. Харків'яни оточили їх півколом, розглядаючи усіх трьох, та перемовляючись із полоненими. Кризь цей натовп протиснулася жінка з чорною хлібиною, добрячою четвертиною сала та ножем у руках. Розрізала усе це на три рівні частини й дала їжу полоненим і німцеві. Ті взяли, подякували і зі смаком з'їли. Хвилин через п'ятнадцять підійшла ще одна жінка, запнута чорною хустиною. Не знаючи, що полонені й вартовий уже підкріпилися, звернулася до них усіх трьох: “Ходіте, поїсте та чаю вип'єте”. А потім, обвівши рукою всіх трьох, почала з зусиллям говорити конвоїру німецькою мовою: “Kommt alle drei – essen und Tee trinken”. Той зрозумів, посміхнувся досить сумно і відповів: “Verboten”. Тобто: “Заборонено”.

Раптом чи то від залізниці, чи то з двору військкомату, по Балашовській вулиці чвалом промчали на конях двоє вершників у радянській уніформі. Лівими руками вони тримали поводи, а правими – пістолети чи револьвери. Мабуть, вони мали намір прорватися вздовж річки Лопань на схід. На розі вулиць Балашовської та Шевченка (потім вона звалася вулицею Жовтневої революції) стояла група німців із автоматами. Вершники почали в чвалі стріляти у німців, намагаючись прорватися. Гітлерівці випустили кілька автоматних черг і кіннотники попадали мертві. Один із них виявився лейтенантом, а другий – рядовим бійцем. Один німецький солдат також залишився лежати мертвий. А група німецьких солдатів – його комбатантів – кудись швиденько зникла. Харків'яни ще не звикли до жахів війни і не були байдужими до забитих. Вони швиденько викопали в піщаному ґрунті, тут-таки, на розі двох згаданих вулиць – трохи далі вглиб від хідника, – широку могилу, і опустили туди усіх трьох мерців. Кілька жінок зняли з себе хустки і закрили всім трьом обличчя...

Якийсь чоловік сильним, чистим голосом заспівав:

Дай же, дівчино, хустину,
Може, я в бою загину,
Темної ночі
Закриють очі –
Легше в могилі спочину.

Люди підхопили, і пісня лунала далі, аж до кінця.

... Там серед поля

Гнеться тополя –

Та й на стрілецьку могилу.

Багато хто з присутніх відверто плакав. Це було потрясіння від перших побачених смертей. Потім у довгі роки війни їх ще стільки буде, що люди звикнуть до них. А зараз усі були приголомшені, розчавлені.

Тут-таки кілька чоловіків швиденько спорудили скромний хрест і на його кінцівки повісили каску німця і кашкети червоноармійців. І це було як символ трагедії, яку однаковою мірою переживали й український, і німецький народи.

...А потім, у 1942 році, 13-річним хлопчиськом я став остарбайтером на Фільм-фабрик у місті Вольфен крайсу (округу) Біттерфельд Лейпцига та Галле. Працював я у велетенському відділенні фабрики, яке звалось “Кунстзайде” (“Штучний шовк”). Очоловав його учений зі світовим ім'ям доктор Еміль Губер. Як стверджували німці, він першим у світі винайшов віскозну нитку, яка зробила революцію в промисловості. Та в житті він був вірним служачою тоталітарного гітлерівського режиму й рвним сповідником расистської ідеології. Антиподом йому був обермайстер Карл Шрьодер. Вони рано чи пізно мали зіткнутися в непримиренному герці. І конфлікт той таки настав, і закінчився він трагічно. Карл Шрьодер загинув від руки нациста Губера. Але раніше, як розповісти про цю сутичку, я хочу змалювати портрет гера Карла, найшляхетнішої людини, яку мені вдалося зустріти в Німеччині.

Він демонстративно відкидав приписи фашистської ідеології щодо ауслендерів (чужинців), як “унтерменшів” (недолюдів), і заборони гітлерівської адміністрації спілкуватися з ними. Його ставлення до нашого брата остарбайтера було винятково доброзичливе, приязне і людяне. Треба було мати неабияку громадянську й людську мужність і порядність, аби не тільки не ховатися зі своїми симпатіями і гуманізмом, але й навіть ось так демонстративно афішувати їх. Це був відвертий спротив існуючому режимові. Зрозуміло, це було дуже не до вподоби гітлерівським функціонерам і доктору Губеру передусім. Справа могла дійти до гестапо і закінчитися концтабором.

Я користувався особливим покровительством Шрьодера. Може, тому, що я був ще хлопчиком, а може, це була батьківська ностальгія – його власний син, не набагато старший за мене, на цей час уже був в армії.

Доброзичливість і незалежність Карла Шрьодера дійшли до того, що він... став запрошувати мене до себе додому! І мушу сказати, що мене там зустрічали не як “бідного родича” (а тим паче не як якогось “унтерменша”), а буквально як почесного гостя. І сам господар, і його фрау, і фройлен буквально випромінювали радість і гостинність. Звісно, мені, захарчованому бранцю, який нічого, окрім баланди

з буряка і шматочка ерзац-хліба, ніколи не бачив, навіки запам'яталася запаморочлива смакота тих наїдків (гороховий суп на курячому бульйоні, куряче стегенце та киселик з рабарбару, яким мене пригощала господиня). Однак найбільше мене приголомшувала саме ця невідомою атмосфера християнської любові й поваги до мене як до людини, що панувала в цій милій родині.

Переносячись із "Кунстзайде" до підрозділу виробництва целофанової плівки, згадаю перш за все доктора Шмітц-Гіллекбрехта (родом із багатой родини в Дюссельдорфі). Потрапивши 13-річним хлопчиськом на роботу до лабораторії, яку він очолював, я відчував, що він ставиться до мене по-людському. Можливо, до певної міри, таке його ставлення було зумовлене тим, що (як він мені розповідав) одна з його кузин була в шлюбі з усесвітньо відомим українським скульптором Олександром Архипенком. Доктор Шмітц-Гіллекбрехт показував мені альбоми з творами Архипенка, розмовляв зі мною не тільки на службові теми... Наскільки я тепер розумію, своїм світоглядом він наближався до учасників подій 20-го липня 1944 року.

А ось коли через кілька місяців мене перевели до експериментального цеху по виробництву целофанової плівки, яким керував націонал-соціалістичний фанатик – майстер Кьокьорітц, то там моє становище докорінно змінилося. Доводилося тепер і грубоців зазнати, і важенне відро з гранулами по майже вертикальній драбині на 10 метрів тягати, і в нічних змінах мучитися... Та, на моє щастя, експериментальний цех працював періодами, і в часи технічних чи технологічних перестановок я працював у лабораторії доктора Ніколаї під безпосереднім керівництвом робітника Курта Гауке (мешкав він у Цьорбіг, Валлштрассе, 29). Цей був великим крикуном, але незлим. Навіть із півлітрової пляшки збираного водявого молока, яке він отримував щоденно як спецхарчування за шкідливість роботи в лабораторії, Гауке віддавав мені грамів 100 (остарбайтери офіційно ніякого молока не одержували). Був Гауке перед війною маклером, а під час війни мав працювати на державному підприємстві. Із російської культури, перебуваючи у Першу світову війну в охороні табору російських військовополонених, він збагатився лише її квінтесенцією: "... твою мати!" і підвищував інколи цим і мій культурний рівень. Однак загалом, повторюю, не був лихим. Мав дружину й сина на рік старшого за мене, якого в 1944 року ще гімназистом було мобілізовано до зенітної артилерії.

До речі, вже в 60-х роках прочитав я в журналі "Bitumen, Asfalte; teere und Verwandte Stoffe" за 1959 або 1960 роки оголошення якогось маклера Курта Гауке з Західної Німеччини про те, що він постачає бітум. Гадаю, що це й був мій колишній начальник...

Дуже гарне враження справив на мене німець Гайніке (мешкав за адресою: Єснітц, Клейнер Маркт, 3). Був він кравцем за фахом. Під час війни змушений був працювати на фабриці. Його донька (майже така за віком як і я) була юнгвернеркою на цій же фільмовій фабриці. Запрошував мене відвідати його

родину. Але табірне начальство, мабуть, було сите моїми візитами до Шрьодерівської родини і не дало дозволу на відвідини дому Гайніке.

Коли експериментальний цех не діяв, я був робітником лабораторії доктора Ніколаї. Це був типовий лицар-тевтон, хоча й чорнявий. Його лице "прикрашали" шрами – сліди від студентських двобоїв на шпагах. Він був крикун, як і Гауке, але не лапав усіх підряд осіб прекрасної статі, як це робив той. Навпаки, він поводився як галантний кавалер, і міг навіть поцілувати руку в ауслендерки.

А верховний начальник відділення виробництва целофанової плівки доктор Гагедорн чомусь зацікавився мною, став майже щоденно запрошувати до свого робочого кабінету і там протягом приблизно 30 хвилин читав зі мною, тобто змушував мене читати тексти готичного шрифту, якого я до того ніколи не бачив, – книга Карла Мея "Заповіт інків" (це на зразок творів Майна Ріда), а також розмовляв зі мною на різні теми. Пам'ятаю, як здивувався доктор Гагедорн та доктор Ніколаї (який саме зайшов до кабінету), коли на запитання Гагедорна, чи розумію я значення слова Paris (по-німецькому це те, що по-нашому "Париж"), я просвітив високе начальство, розповівши їм міф про Паріса Прекрасного, зрадливу Гелену та трьох грецьких богинь. У головах навіть цих доброзичливих німців ніяк не могло укластися, що український хлопчик може знати такі премудрості.

Словом, дякуючи дружньому до мене ставленню, я поводився досить вільно і, навіть, трохи інколи занадто. І не стільки із-за своєї недостатньої вихованості, стільки з-за хлопчачої імпульсивності й дурноверхості. Так одного разу група німкенів-робітниць спитала мене, якої я думки про їхню колегу Луїзу. Було це в перші місяці мого остарбайтерства, я ще погано розумів німецьку мову, а тому розмову зі мною вели через познанського німця, який розмовляв зі мною польськи. Я здуру відповів правдиво-щиро: "Мавпа!" Арійки просто оторопіли, зобразивши собою заключну німу сцену комедії Миколи Гоголя "Ревізор". Я тепер розумію, що мені могло здорово перепастися за такий суд Паріса. А головне, що це було жорстоко й нетактовно, Луїза ж не мала вини з того, що Господь Бог створив її такою. Либонь, був у кепському настрої і не спромігся на шедевр, про який Генріх Гейне сказав:

Das Weibes Leib ist ein Gedicht,
Das hat Herr Gott geschrieben.
In grossem Stammbuch der Natur,
Als Ihm der Geisst getrieben.

(Цитую з пам'яті, прошу вибачити, якщо десь схибив).

Мабуть, близько року (з перервами під час роботи в експериментальному цехові) навчав мене доктор Гагедорн німецької мови, одночасно цим демонструючи своїм підлеглим, що він ставиться до мене по-людськи.

Однак не підлеглий доктору Гагедорну дво-метровий німецький поліцай Бергер був іншої думки. Коли він побачив у моїх руках газету УНО (Українського Національного Об'єднання) "Український вісник" (вона потрапляла до остарбайтерів через наших західняків), то спершу збив мене з ніг

ударом кулака, а потім добряче відлупцював чобітьми. Коли я, вкритий синцями, розповів про це доктору Шмітц-Гіллербрехту, той промовив сумно:

– Хлопче, повір мені, що я безсилий тебе захистити, хоч і хотів би це зробити як з альтруїстичних, так і з суто егоїстичних міркувань: ти не дурний, коли виростеш, то будеш на свій батьківщині видатною людиною, і в інтересах німців є, щоб такі як Бергер, не зробили з тебе ворога німецького народу.

Доктор Шмітц-Гіллербрехт помилився у своїх пророкуваннях: видатною людиною я не став (правда, не без допомоги тоталітарного режиму, який розглядав людину як простий гвинтик державної машини), але я вдячний йому й іншим добрим німцям, що вони ставилися до мене як до людини, а не як до “унтерменша”, як це від них вимагав гітлерівський режим. Перебуваючи в Німеччині, я навчився не ставити знака рівності між німецьким народом і виродками типу Бергера чи начальника фабричної поліції Пойзена (чи, може, Бойзена). І той, і другий, і їм подібні десь зникли перед приходом американців.

Людяні німці могли залишити без покарання навіть дуже тяжкий проступок. Так на початку мого остарбайтерства стався такий епізод. Доручено було 18-річному німцю Зіфріді й мені привезти на візку-платформі велетенську скляну сулію (50 літрів) з сірчаною кислотою зі складу до лабораторії. Зіфрід штовхав платформу, а мені доручив лише притримувати сулію, щоб не впала. Я впіймав гаву, і на вибоїні сулія похитнулася, впала й розбилася. Якимось Божим чудом жодна краплина кислоти не впала на нас. Повернулися ми до лабораторії, і Зіфрід гробовим голосом відрепортував докторові Ніколаї про лихо, що скоїлося. Доповідав він чітким голосом, але дуже розпливчато, надаючи перевагу безособовим зворотам типу “сулія впала й розбилась”...

– Ідіот!!! – заревів доктор Ніколаї. Його можна було зрозуміти. Рейху було заповідно неабиякої шкоди, і невідомо, чим це усе могло скінчитися. Над Зіфрідом нависла серйозна загроза. Він міг би зробити дуже просто: звалити вину на остарбайтера. Тим паче, що це відповідало б дійсності. Мені теж можна було б промовчати, знаючи, що німецькому юнакові, може, нічого й не буде, а мене покарають. Та я вважав таке мовчання безчесним, а тому, виступивши наперед, мовив:

– Це я винен, бо не втримав сулію.

Доктор Ніколаї лише мовчки дуже уважно на мене подивився, і на цьому інцидент було вичерпано. Погодьтеся, випадок рідкісний. Нашого брата суворо карали за значно менші провини.

Згодом Зіфрід мобілізували до війська, й повернувся він років через півтора у військовій формі, але на протезі замість ноги. Розмовляв з німцями бадьоро. Мене наче не помічав. Я стояв осторонь, роблячи службові справи. Уже йдучи геть, підійшов Зіфрід до мене й, сумно усміхнувшись, промовив:

– Отак, Анатолію, побував я на твоїй Україні...

І в його погляді та тоні не було ворожості – лише сум та наче якийсь подив. Проте фрау Мюллер після того, як її син загинув на Східному фронті, уникала дивитися на мене і, навіть, з німцями майже не

спілкувалася, крім “Гайль Гітлер” та службових справ...

А от фрау Шлітте, побачивши, що я ношу дерев'яні черевики, подарувала мені свої – напівжіночі, напівчоловічі, дебели черевики, які я й носив два з половиною роки.

Незалежність моєї тодішньої поведінки і терпиме ставлення до неї німецького оточення засвідчує і такий факт. На початку вересня 1944 року доля всміхнулася мені: я позбувся осоружного експериментального цеху разом із начальником цеху, напівсадистом майстром Кьокьорітцем, бо грек Георгіус Граменітіс, який працював у доктора Шмітц-Гіллербрехта, був мобілізований до болгарської армії (чомусь вважався він болгарським підданним), а мене призначили на його місце. Якимось каже мені доктор Шмітц-Гіллербрехт, який віднині став моїм начальником:

– Ось, віднеси цю пляшечку з хімікатом до конструкторського бюро і віддай її диплом-інженеру Гангуїну.

Пішов я виконувати це доручення. На дверях конструкторського бюро читаю напис: “Ти – німець. Твоє вітання: “Гайль Гітлер!” Зайшов я і вітаюсь чемно до десятка присутніх:

– Добрий день!

У відповідь – мертва тиша. Помовчавши секунд тридцять, продовжую:

– Маю доручення до пана диплом-інженера Гангуїна.

– Я – Гангуїн, – відгукнувся один із співробітників.

Я передав йому хімікат і вийшов, не попрощавшись. Ще кілька разів давав мені доктор Шмітц-Гіллербрехт доручення до диплом-інженера Гангуїна. І кожного разу, заходячи до конструкторського бюро, я, замість “Гайль Гітлер!”, уперто виголошував своє: “Гутен таг!” І кожного разу у відповідь мені була німа тиша. Тоді я перестав вітатися до конструкторів. Якимось, повернувшись до лабораторії, зустрічаю доктора Шмітц-Гіллербрехта. Той і мовить мені:

– Телефонував мені пан диплом-інженер Гангуїн і скаржився, що ти не вітаєшся.

Я пояснив йому причину моєї “невихованості”. Доктор уважно вислухав мене і тільки мовчки усміхнувся. Видно, і йому, як і більшості німців у кінці війни, остобісіло це величання ідола. А проте він змушений був дотримуватися правила бонтону гітлерівського режиму і, входячи вранці до лабораторії, піднімав руку і дерев'яним голосом гарикав нацистське вітання. Усі присутні відповідали йому тим самим. Проте з того часу наш шеф після традиційного вітання до загалу, повертався у мій бік, вітався зі мною персонально:

– Гут морген, Анатоль!

Виходить, не вони мене, а я їх змусив вітатися по-моєму...

Як бачимо, не всі німці чманіли від нацистської пропаганди. Вони ставилися до нас не як “юберманші” до “унтерменшів”, не як рабовласники до своїх рабів, а як люди до людей. І постають поетичні рядки поета-харків'янина Василя Бондаря, колишнього остарбайтера. Згадуючи свого героїчного й людяного друга-німця, він пише, звертаючись до Німеччини:

“Я тебе, триклята-переклята,
дивлячись на нього, полюбив”.

ЛЕОНІД ВИШЕСЛАВСЬКИЙ

ЛЮДЯНІСТЬ – ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ – МЕНШЛІХКАЙТ

Усе те, про що я тут розповім, має, на мою думку, першорядне історичне значення, бо я впевнений, що з усіх особливостей тієї людини, яку ми визначаємо як Людина Розумна (*Homo sapiens*), найпрекраснішою є Любов. “Любіть одне одного” – ось найперша заповідь Христа. Любов – це і є Бог, який робить людину людиною. Але треба було, щоб пройшли століття і треба, мабуть, щоб і в майбутньому промайнули століття для досконалости, для довершености цієї суто людської якості. Як би не було важко жити людям на планеті Земля, щоб там не було, незважаючи на всі лихоліття, на всі болі й муки, ця якість завжди виблискувала сонячним променем, стверджуючись і удосконалюючись.

Навіть під час такої жорстокої війни, як Друга світова, мені особисто довелося бути свідком і учасником надзвичайних проявів доброти навіть з боку нашого шаленого ворога. Ці явища я назвав по-українськи Людяність, по-російськи – Человечность, по-німецьки – Меншліхкайт.

У моїй пам'яті назавжди залишилися страшні картини відступу наших військ у липні 1942 року на Дону. Є там, поблизу станції Глибока, хутір Плешаковський. Ми ввійшли туди ранком. Понад степом висіли “Юнкерси”, бомбили станцію. Височенний стовп чорного диму підіймався до неба, а в степу, ближче до хутора, дві жінки тягли возика з дитиною і хатнім скарбом. Неприкаянність... Горе без берегів...

У хуторі безлюдно. Така краса, що мимоволі забуваєш про небезпеку. Великий, чистий ставок. Золотий пісок. На протилежному боці густий очерет... Як же після безсонної ночі й дорожньої пілюки не роздягтися і не пірнути у воду?! І ось наш одяг і зброя на березі. Ми – у воді.

І раптом – суха тріскотня автоматів.

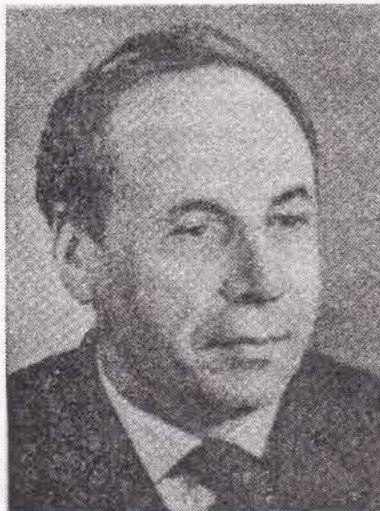
– Німці! Німці!

Нас, виявляється, підкараулював повітряний десант, який висадився далеко в степу. А десантники, як відомо, в полон нікого не беруть.

Я був далеко від берега й швидко поплив до очерету, щоб заховатися у його хащах.

День вже схилявся до вечора, але сонце ще припікало. До ночі – далеко, а сидіти в очереті – повільне катування: оводи жалять, п'явки присмоктуться до тіла, ноги в'януть й напорюються на гострі, мов ножі, стеблини. Як врятуватися? Вихід одиний: дочекатися темноти, вилізти через очерет на берег і майнути у степ. А там – будь-що-будь! Либонь, зустріну кого-небудь із наших. А поки що

ЛЮДСЬКІ ДОЛІ

треба якомога далі залізти в очерет.

Сонце спустилося нижче. А я стою, міцно огорнутий ставком, обережно підносячи голову над водою... Спливло ще трохи часу. Сонце стало майже на одному рівні зі мною... Почулися сплески весла. Ближче... Ближче... Що робити? Пірнути з головою у воду? А як же дихати? Над водою – лише мій ніс, лоб і

очі. Руками, щоб не загубити рівновагу, тримаюсь за корчак.

Плескіт все ближче. Вже зовсім близько. Тріск очерету. Щільна завіса відхилилася. Наді мною – німець. Автомат – на шиї, весло – в руці. Він стоїть у човні і дивиться мені прямо в очі. Не знаю, що в ту мить вони виражали. Мабуть, були надто виразисті...

Наді мною молоде, майже юнацьке обличчя. Світлий чуб наполовину закриває лоба. Очі сині...

Ми дивимось одне на одного. Мить, друга – і по його обличчю пробігає усмішка. Що це? Зловтіха? Вирок?

Весло, яким він відвів очерет, підіймається. Щільна завіса змикається знову. Плескіт весла все далі, далі...

Що ж сталося? Невже він уплив? А йому зняти б з шиї автомат і прошити мене кулями. Адже ж, що легше! Та ні!.. Він, либонь, скоро повернеться, розповість, що в очереті причаївся “руський”, візьме із собою ще кого-небудь, щоб посміятися, і вже тоді прикінчить мене в моєму закуті.

Сонце майже сіло. Ні плескоту, ні голосів. Загрозила тиша... Сонце зайшло і одразу впала ніч. Голова моя тепер над водою, плечі й руки – теж. Я обережно виходжу на берег. Йду. А куди? Куди очі дивляться. Адже ж очі нічого не бачать: ночі на Дону темні-темні, як туш. Тільки світло від зір ледь сочиться тонкими струмочками. Я йду степом у чому мати народила. Йду, одягнутий у суцільну темряву. Спочатку не відчував прохолоди, а потім змерз: я ж стільки просидів у воді!..

Чую – десь гавкають собаки. Набрідаю на хату. Тихенько стукаю у вікно. Жіночий голос:

– Хто там?

– Німці тут є?

– Нема.

– А господар де?

– Воює...

– Киньте мені яку-небудь сорочку. Може, й постели...

І невидима рука щось простягає мені.

Знову йду.

А перед очима – обличчя. Молоде. Майже юнацьке. Світлий чуб наполовину закриває лоба. Очі сині... І швидка, як блискавка, усмішка.

Обличчя німця. Десантника. Ворога...

Ні, обличчя людини!

І якби я побачив сьогодні, хоч на краю світу, це обличчя, одразу впізнав би його. Воно проступило б крізь роки, як крізь густий очерет...

Цей випадок стався, як я сказав, під час нашого відступу на Дону. А те, про що хочу розповісти зараз, сталося вже після Сталінграда, під час оборони поблизу українського міста Ізюма на Сіверському Донці.

Тривала оборона... Дні плінуть поволі... Ніяких боїв... Війна, здається, увійшла в звичку. На правому березі ріки – ми. На протилежному – німці. Страшна спека. І якось само собою сталося: зранку купаємося в Донці – ми, а в полудень – німці. Ніхто не стріляє. Мовчать автомати, кулемети... Своєрідна фронтова ідилія...

У такий спокійний час я перебував як військовий кореспондент у роті розвідників. Чудові хлопці! Я потоваришував з ними і вирішив із трьома розвідниками піти на операцію – за “язиком”. Для цього треба було рано, до сходу сонця, переплисти на човні Донець, пролізти до німецьких позицій і там захопити якогось ворожого солдата, а ще краще – офіцера. Так було треба для штабу нашого фронту.

І от ми, четверо, вирушили в похід. “Ще треті півні не співали”, а ми вже були на ворожому березі. Повземо по-пластунськи крутим схилом. Трава густа, висока, мокра від роси. Зійшло сонечко. Все видно. Над нами, на високому березі, – сосновий ліс. На його узліссі, під великими соснами двоє німецьких солдат пиляють велику колоду, що лежить на “козлах”. Два автомати висять на сосновій гілці...

Ми все ближче й ближче, впевнені, що пилярі нас не бачать. А вони нас якраз бачили! Тільки артистично не подавали виду про те, що бачать. І ось, коли нам залишалось зовсім мало пролізти по траві вгору, вони враз кинули пилку, схопили свої автомати з гілки і направили їх на нас. Але замість пострілів ми почули... сміх! Так, вони весело реготали з нашої безнадійної позиції: ми були на крутому схилі під ними. Вони могли любісінько розстріляти нас. А ми під їх сміх скотилися з кручі до самої води, до нашого човна. А потім ми пливли до своїх на виду всієї німецької оборони – і ніхто не стріляв. Наші камради не хотіли порушувати перемир'я, позбавляти себе приємности купатися.

Про цей надзвичайний випадок ми часто згадували потім, теж сміялися, бо тільки за часів довготривалої оборони могло таке скоїтися...

Ну, а протягом незліченних фронтних днів і ночей було зовсім не до сміху, окрім, звичайно, тих жартів і гострих дотепних слів, якими були завжди озброєні наші бійці.

Ще до війни я знав з художньої літератури про те, що на фронті траплялися випадки так званого “братання”, коли ворожі сторони обмінюються куривом або якимись сувенірами. Подібних випадків на цій війні майже не було, а коли вони десь і траплялися, то підлягали рішучому осуду і дуже переслідувалися.

Не було і не могло бути ніякої спільности з ворогом, ніякого “братання” з окупантами, з фашистами. Але, навіть на тій, найжорстокішій із воєн, іноді спалахувала людяність, яка мимоволі жеврала у людях. У людях, а не в катах!

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ

ЗУСТРІЧ ЧЕРЕЗ РОКИ

Викладаючи упродовж чверті століття в Українському Вільному Університеті в Мюнхені, я мав щасливу нагоду приятелювати з професором-лінгвістом Яковом Пантелеймоновичем Гурським. Згодом він професорував в Америці. Я знав, що в роки війни він був остарбайтером.

1977-го року Яків Пантелеймонович сказав, що хотів би відвідати село Гесльванг (Hoslwang), де він у роки війни працював у старости села, і де його разом із сім'єю переховували від репатріації влітку 1945 року.

... Дорогою до Гесльвангу ми звернули до лісу – назбирати грибів на вечерю. Мені було трохи дивно довідатись, що Яків Пантелеймонович ніколи не займався “третім полюванням” (як казав Володимир Солоухін), себто грибозбиранням. Спочатку він ішов і ніяких грибів узагалі не бачив, але потроху око наставилося на здатність відрізнити з-поміж мохів і квасениці брунатні шапинки підгрибника та червоні ніжки моховика...

Неподалік од Гесльвангу Яків Пантелеймонович показав нам ліс, де він із родиною переховувався від репатріаторів: американці полювали на них із танкетками, але їздили тільки по селах, а до лісів повертати не наважувались. І кожного разу перед облавою староста (“бургомістр”) встигав попередити сім'ю Гурських – і вони зникали з села.

Родину своїх колишніх господарів Яків Пантелеймонович попередив листом з Америки, що має до них заїхати. Так що нас чекали.

За тридцять років він встиг добре таки забути німецьку мову, так що моїй дружині, яка виконувала обов'язок водія, довелося стати ще й перекладачем.

Я ніколи не сподівався на таку зустріч: мало сказати, що Якова Пантелеймоновича в цьому баварському селі зустріли як рідного – він був для цих селян найшанованішим членом сім'ї – і не тому, що колишній “остарбайтер” став тепер американським професором, а тому, що ще в роки війни родину Гурських тут прийняли як “свою”.

Я знав, що батьки моєї дружини приятелювали, а пізніше листувалися з кількома мешканцями австрійського містечка, до якого їх доля занесла в роки війни. Але то була інтелігенція: лікар, учителька... А тут були звичайні селяни. І як вони поспішали поділитися сільськими новинами, що їх за три десятиріччя назбиралося таки чимало – були якісь родинні драми, смерті, одруження...

Потім Яків Пантелеймонович зізнавався, що він не всіх пам'ятав і не все міг второпати.

... Десять років по тому на працю на Радіо Свобода в Мюнхені влаштувалася Леся Гурська. Але вона перебувала в чужому для нас американському оточенні, так що це не наблизило, а радше віддалило нас від сім'ї Гурських...

«Зібрання Чижевського» в бібліотеці Гейдельберзького університету

Дмитро Чижевський, один із найвидатніших українських учених ХХ століття, залишив, поряд зі своїми численними публікаціями, велику за обсягом та цікаву наукову спадщину. Більша її частина знаходиться в бібліотеці Гейдельберзького університету, який зіграв важливу роль у житті Чижевського. Емігрувавши з більшовицької України, він відвідував у 1921 році університет у Гейдельберзі, аби роком пізніше виїхати у Фрейбург у Брейсгау та завершити свій науковий трактат з філософії. Від 1924 до 1932 року Чижевський працював в Інституті славистики у Празі, потім читав лекції в університеті в Халле. Ховаючись від наступаючої Червоної Армії, він оселився на недовгий час у Марбурзі-на-Лані. У 1949–1956 рр. – викладав у Гарвардському університеті в Бостоні (США). Від 1956 року до своєї смерті в 1977 році жив та викладав у Гейдельберзькому університеті.

У 1977 році бібліотека придбала всю спадщину професора Чижевського, купивши її у його доньки Тетяни. Ця спадщина, що іменується «Зібранням Чижевського», охоплює бібліотеку й рукописні твори вченого і налічує понад 12 000 томів. Її основний фонд складається з літератури, що Чижевський придбав у 20–30-х роках. Після 1945 року він, завдяки своїм професійним знанням та близьким знайомствам із видатними вченими, видавцями й книготоргівцями у Європі та Америці, зміг придбати інші цінні видання.

Бібліотека відображає широкі культурно-історичні інтереси та професійні знання Чижевського й розподіляється за такими напрямками: польська література (850 томів), чеська література (700 томів), українська література (550 томів),

російська література (500 томів). Окрім цього, бібліотека містить значне зібрання літератури зі славистики й мовознавства (1300 томів): видання Академії Наук СРСР, численні публікації зі слов'янського бароко та романтизму; статті щодо літературно-теоретичної дискусії (формальна школа, Бахтін, Лотман, Інгарден); різноманітну літературу російських класиків, особливо Гоголя та Достоевського.

У бібліотечній колекції також зібрано слов'янську літературу з філософії, історії культури та історії науки (800 томів), літературу про епоху бароко та романтики у Європі (200 томів), 70 томів до теми «Обдаровані кількома художніми талантами», а також літературу протестантських авторів XVII–XVIII ст. (300 томів).

Рукописна спадщина вченого охоплює 20 метрів стелажів.

«Бібліотека Чижевського» користувалася за останні роки таким великим попитом, що може вважатися однією з найпопулярніших бібліотек у Гейдельберзі. Щодня тут замовляють та видають від 15 до 20 найменувань.

Роланд Піч

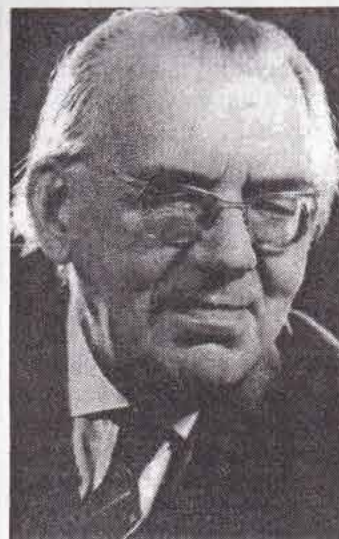
Мюнхен

Р.С. Журнал «Молода Україна» в ч. 29 за лютий 1995 р. опублікував конспект доповіді професора Д. Чижевського, прочитаної на спеціальній сесії УВАН, присвяченій 150-річчю Харківського університету. Досліджуючи спадщину великого вченого, наш постійний автор професор Роланд Піч віднайшов рукопис цієї праці в повнішій редакції. За згодою дослідника пропонуємо її нашим читачам.

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ ЗНАЧЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В УКРАЇНСЬКОМУ ДУХОВНОМУ ЖИТТІ

1.

Не можна недооцінювати значення високих шкіл у духовному житті кожного народу. Здається, до такої школи – зокрема в старші часи – належала, як викладачі або студенти, лише незначна кількість

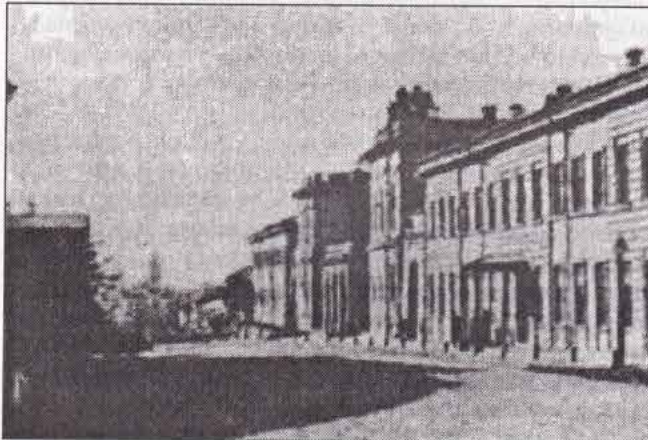
людей, якась замкнена група, вплив якої на широкі кола суспільства залишався мінімальним, а не варто вже казати про нарід у цілому. Дуже часто твори, що їх пише та «публікує» (в старому розумінні цього слова, до винаходу друку, це значило лише виготовити кілька списків) науковець, що належить до такої школи, зникають з поля зору навіть фахівців. Іноді знаходять їх лише як матеріал до історичної науки.

Але висока школа створює певну традицію наукової праці, дає хоч би й не широким колам вихову в науковому думанні, утримує цю традицію і на той випадок, коли нещасливі умови приводять до політичного та культурного підупаду. Тому дово-

диться надзвичайно жалкувати, що в старій князівській Україні не повстає наукової школи. Татарська навала, а потім існування в межах литовсько-руської держави привели безумовно до культурного та літературного підупаду старої України. Традиція наукова обірвалася. Хоч ми й знаємо про «науку» (не лише навчання) в старій Україні XIX–XVI в. дуже мало, але були якісь початки богословської науки (Клим Смолятич по меншій мірі), технічного вміння, що вимагало певних математичних знань (для будівничих, поле, на якому українці скоро замінили приїжджих грецьких майстрів), календарні справи – (згадаємо хроноорганічний твір Кирика XII в.), нарешті знання мов, що в діяльності перекладчиків не може обмежитися лише на практичне володіння мовою, а вимагає певної інтелектуальної культури, – це все в старій Україні було: зокрема треба згадати такі блискучі переклади важких текстів, як переклад «Історії жидівських війн» Іосифа Флавія (XI в.) або «Бджоли» (XIII в.). Адже саме брак центру студій привів до того, що традиція таких студій обірвалася з добою підупаду старої Київської держави, з розпадом її на

досягнення (хоч би богословські твори Адама Зернікава або Теофана Прокоповича, численні поетики тощо). Її програм був закросений на зразок тодішніх університетів (без медицини), саме Прокопович почав виклади математики та астрономії. Характеристичне, що в статуті Великого князівства Руського була точка про заснування у Великому Князівстві двох Академій, себто університетів. Це був важкий для виконання пункт, бо привилей Краківської Академії (університету) ставив заснування дальших високих шкіл у залежність від дозволу Кракова, який ще в кінці XVIII в. всіма силами протривався заведенню польської високої школи у Львові.

Дивним чином у XVIII в. за часів все більшого опанування українського культурного життя російськими адміністративними центрами, Київська Академія, що до того часу виховувала зовсім не лише духовенство, але й дітей шляхтичів, міщан та козаків (більше половини учнів належало деколи до світського стану), помалу стала перетворюватися на суто духовну школу. І нові школи із загальними програмами – Переяславська семінарія та Харківський колегіум хиталися між типом школи із загальноосвітньою

Харківський університет.
Середина XIX ст.

Харківський університет сьогодні.

численні дрібні князівства на українських землях за Литовських часів.

І не є випадком, що український культурний рух зразу починає ставити собі завдання утворити школи, можливо вищого типу та з універсальним характером навчання, себто університетського типу. Вже братські школи є такою спробою, бо до їх програмів входять і мовознавство в тодішньому розумінні цього слова. Наукові результати маємо хоч би у вигляді нових перекладів, перших граматик (Адезфотес) та словників (Зизаній). Ще ширше була закросена Острозька школа, в сенсі тих часів «Академія» – себто університет: згадаємо, що її діячами була переведена обрібка тексту Острозької Біблії, що за визнанням фахівців є науковим досягненням. До Острозької школи міг перейти професор астрономії Ян Лятос з Кракова, співучасть певних протестантських богословів у діяльності острозької групи вчених ставила перед школою завдання наукових богословських студій, а «Панодія» Копистенського є твором безумовно науковим, навіть у сучасному розумінні слова.

Дальшим кроком було заведення Київської школи Могилою. І в її діяльності маємо певні наукові

програмою та типом суто духовного семінару. Між тим, повстали вже університет у Москві, медична Академія в Петербурзі. Цікаво, що серед їх професорів знаходимо майже виключно росіян духовного стану та українців, у значній частині представників шляхетських родин (Максимович-Амбодик), але також міщан (Кавунник-Велланський напр.), козаків і т. д. Цих людей (українців) постачали українські школи, здебільше Київська Академія. І традиція школи кінця XVI–XVII–XVIII віків привела до того, що зустрічаємо українців вже і як професорів чужих шкіл: Іван Полетика (1754–1756) – професор медицини в Кілі, Іван Хмельницький (1767–1770) – доцент філософії в Кенігсберзі. І те, що ми знаємо про читання українських читачів (Яків Маркович, Ханенко, молодий Апостол) показує, що стара українська висока школа утворила певну традицію поважання до науки, наукового інтересу – і до того привчала людей до читання наукової літератури, яка на ті часи здебільша була латинська; згадаємо й користання авторів українських хронік XVII–XVIII вв., людей світських латинською історичною античною та новою – Пуффендорф і т. п. літературою.

Тому заснована «дійсного» університету на Україні було подією великої ваги.

2.

Зробимо спробу коротко простежити основні етапи тих впливів, які новий університет мав на українське духовне життя протягом півтора століття його існування.

Перші роки існування університет сполучає в своїх межах вчених різних національностей: слов'ян різного походження (є підкарпатці – А. Дудрович, угорські хорвати – Стойкович, визначний фізик, що, на жаль, залишив по собі погану пам'ять як хабарник), німців – філософ Йоган Баптиста Шад, правник Якоб, українців – математик Осиповський, росіян, французів – Дегур, пізніше Дегуров і т. д. В порівнянні з одночасно заснованим Казанським університетом (про який маємо спогади С. Аксакова), Харківський став на досить високому рівні. До того Харківський університет спромігся на організацію певного духовного життя – хоч би в межах лише університету: маємо відомості про урочисті акти («академії»), що влаштовував був Харківський університет, і на які вчашали і представники харківського суспільства: на цих актах виголошувалися промови і про філософію Канта, і про питання основ математики, і про зв'язки межі різними науками (медицина та філософія), і про філософію природи, і нарешті, про сенс політичних подій часу: Наполеонівські війни. Дивним чином саме ця остання промова, вже по поразці Наполеона, викликала підозріння адміністративних кіл; автор її, Шад, як виявилось, і в інших відношеннях не відповідав вимогам російської офіційної ідеології, був усунений з кафедри та висланий за кордон...

Але саме діяльність Шада є одною з перших сторінок, що належить до нашої теми. Саме діяльність його і його учнів виявилася також у друкованих творах: в Харкові або із-під пера харківчан вийшло коло 15 філософічних творів, що їх було видруковано, це рекорд філософічної діяльності в цілій Російській імперії. Сам Шад видав підручники логіки та природного права (в латинській мові), його колега Якоб – підручник філософії (в нім.), учні Шада – 11 книг в латині та російській мові; серед цих учнів один росіянин (Хлапонін), інші українці, в тім числі Авксентій Гевлич, послідовник Шада на кафедрі, підкарпатець Дудрович та відомий як письменник на українські теми Гесс-де-Кальве (м. і. писав про Сковороду). На жаль, ці твори, за кордоном неприступні, а в Росії дуже вже рідкі, не досліджені, і ми, зокрема, не знаємо, наскільки в них українська мова спричинилася до вироблення російської наукової термінології (як відомо, медична та природничі термінологія в значній мірі зобов'язана діяльності українських лікарів, зокрема учнів Київської Академії, праця Пучківського). Між цими книжками були Логіка, Психологія (Любавського, 1815, 1818) та естетика (Гевлича СПб. 1818).

Другим і для українського суспільства значно важливішим виявом діяльності Харківського університету було заснування перших на Україні часописів, що чимало уваги присвячували саме Україні. І ці часописи, природньо, були зв'язані з університетом, у них писали не так багато професорів, але чи

не найбільше людей, що з університету вийшли, як учні перших його років так або інакше з ним пов'язані. Це «Украинский Вестник» (1816–19), найбільш український тематикою з усіх харківських часописів цієї доби: в ньому були статті про Богдана Хмельницького, про Сковороду, видрукований був навіть «Вступ до історії України», описи різних частин України (Вернета, Гесса де Кальве й інших), усе в російській мові. Українські вірші належали Гулакові-Артемовському.

1826 р. виходить сатиричний часопис «Харківський Демокрит» (майже не досліджений, щодо здебільша анонімних творів), теж у російській мові, але сатира де в чому нав'язується на українську сатиричну поезію XVIII в. Треба одмити в ньому байки Масловича.

В 1824–25 рр. виходить «Украинский журнал», в якому зустрічаємо і нові інтереси, власне до української народної пісні (тоді вже вийшли збірки Цертелєва, видання Максимовича).

Традицію цих цілком неполітичних часописів, ще старого «класицистичного» типу, продовжує пізніше «Утренняя Звезда» (1833–34), в якій українській літературі віддається чимало місця: тут видруковано уривки з 6 піснє «Енеїди», перше українське оповідання (вже відомого як російського письменника) Квітки-Основ'яненка («Салдацький патрет»), вірші Гулака-Артемовського.

Але вже були нові люди, нова течія – романтична, і нові видання (про які далі). З професорів університету, крім Гулака-Артемовського, брали участь у часописах ще дехто, зокрема Дудрович в «Украинском Вестнике» видрукував філософічну статтю в дусі психології Шеллінга. Статті професорів були тією науковою інформацією, яку університет мусить давати своєму оточенню. Живі зв'язки між університетом і українським оточенням були не занадто сильні: вже короткий час життя усіх часописів свідчить про це. Але те, що поставали все нові і нові видання, свідчить все про те, що університет і зв'язані з ним кола свідомо стреміли до цього впливу поза межами університетських стін.

3.

Для історії культурного життя в Росії (маю на увазі політичні її межі) може найбільш характернічнє постійні «зриви» після культурного підйому. Згадаємо лише літературну та й культурну пустелю, що утворилась по смерті Петра I, коли у 1725–1740 роках протягом року ледве-ледве виходила одна книга (твори сучасника Петра, Кантеміра, видруковано щойно 1762 р.). Короткий підупад при Павлі не мав такого значення, як в 20-х роках руїна університетів, зокрема Казанського (де ледве врятувався найвидатніший російський вчений, мабуть, усього XIX в., нижегородець Лобачевський), потім павза у 1848–55 рр., коли навіть слов'янофіли не могли друкуватись, коли було заборонено перевидання творів Гоголя, коли Шевченко бідував у Середній Азії, а Достоевський у Сибіру.

І 60-ті роки зазнали такого самого підупаду, вже завдяки тиску радикальних кіл, які віддалили Костомарова з Петербурзького університету, пізніше – вихід Драгоманова та Зібера з Київського університету. І за часів Олександра III знову почалося те

са́ме (Володими́ра Солови́ова віддалено з Петербурзького університету, Терновського – з Київської Академії, М. Грушевського – з Київського університету і т. д.). І ще навіть 1911 р. Міністерство народної освіти не захиталося, коли з Московського університету вийшло коло 100 викладачів, між ними вчені світового імені.

Останню кризу переживаємо зараз. Так підупав і Харків у 20-30-х роках. Окремі блискучі з'явища, як гегельянець історик Лунін, класичний філолог та перекладач Шекспіра Кронсберг (якого Костомаров у спогадах згадує як єдиного цікавого професора його часу) не рятували ситуації. Але саме в цей час починається оживлення студентських кіл. Не знаємо, чи через університет, чи поза університетські впливи, зокрема читання наукової, популярної та гарної літератури, привело до зацікавлення студентів романтикою, науковою та літературною. І саме тепер в Харкові починається той літературний рух, який є дійсним початком української літератури.

Вже існували твори українською мовою – «Енеїда» та вірші Гулака-Артемівського, що теж був професором університету (польської мови, потім історії). Але професор він був ніякий. Талановитий поет, він писав вірші, що сучасникам, зокрема молоді, могли імпонувати лише своєю блискучою українською мовою, а не трагедійним змістом. Романтична література з її підкреслюванням національності, з її зацікавленням народною поезією, нарешті з її цікавістю до глибоких питань людської психології могла захопити та й дійсно захопила молодь. Були й впливи літературні, коли вірити пізнішій згадці І. Срезневського – польські, зокрема Міцкевич (Ламанський переказує, що в часи молодости Срезневському та його товаришам був «значно ближче Міцкевич ніж Пушкін», а Гоголя Срезневський до кінця життя «не любив»). І от Харків стає до певної міри літературним центром України. На півночі вже почали працю Максимович та Бодяньський.

Уже старші за Срезневського Опанас Шпигоцький (видатний поет, автор перших «модерних» віршів в українській мові), Л. Боровиковський були першими ластівками романтичної української літератури. Срезневський виданням 6 випусків «Запорозької старини» поклав початок і фольклористиці на Україні, і збиранню історичних матеріалів. Поруч із ним стояли призабуті студенти, що постачали йому матеріали (на жаль, почасти фальшовані), а скоро приєдналися до нього і такі люде, як Метлинський Амвр. та М. Костомаров. Обидва вибилися на професуру (хоч Костомарову перешкодив Гулак-Артемівський). І обидва беруть чільну участь у спробах утворити «повну» українську літературу, себто таку, що могла б задовольняти потреби усіх шарів суспільства: це стає програмою нової української літератури. Утворення літератури не лише для легкої розваги, а літератури, що могла б змістом та формою задовольнити найвищі потреби, що їх можна ставити літературі. Не можна, розуміється, вважати виконання цього завдання саме харківськими поетами бездоганим, не можна вважати «вічними досягненнями» і твори харківської школи. Розуміється, для того, щоб українська література твердо стала на цей шлях утворення «повної», рівноправної з іншими світовими літературами, значно більше значення

грала діяльність Шевченка в першу чергу... Але шлях новій літературі був одкритий харківською молоддю, – до того університетською та професорською... І в раніших творах Костомарова, і в працях до теорії літератури і культури бачимо вислід розвитку наукового життя Харківського університету.

Знову в зв'язку з університетом стоять ті збірники, що з'являються в цей час у Харкові. Перший з них є «Український альманах» 1831 р., в якому поруч із російським матеріалом, з'являються українські вірші Шпигоцького, в тім числі переклад уривків з «Полтави» Пушкіна (не травестований переклад, згадаємо, як «перекладав» Гулак-Артемівський елегію Лермонтова «Печально я гляжу на наше покоління», або ще й Гребінка 1837 р. ту саму «Полтаву»), Міцкевича... В 1838 р. виходить «Український Сборник» (Харків, 2 том 1841 р. в Москві) – тут з'являються м. ін. п'єси Котляревського. У 1841 р. «Сніп» Корсуна з творами Костомарова, Петренка, Писаревських та ін. другорядних, але романтиків... Далі з'являється «Молодик» 1843–44 рр. (I–III тт. Харків, IV СПб.), де друкуються вже поруч із Квіткою (тим із старшого покоління, хто, як і молоді поети та письменники, ставився до літератури серйозно), вже й Гребінка та Шевченка. Нарешті 1848 р. А. Метлинський видає «Южнорусский Сборник», а ще пізніше збірник українських пісень. До харківчан приєднався ще Яків Щоголів, що замовк по неприхильній рецензії великого ворога української літератури Белінського на кілька десятиліть. Тим часом Костомаров відійшов до Києва, щоб відтіля поїхати на заслання, Метлинський перейшов пізніше професором у Київ, де душевна хвороба припинила його діяльність. Срезневський пішов професором до Петербурга, де його чекала блискуча наукова кар'єра. Харківський період української романтики закінчився.

Але, вийшовши з університету, харківська література до університетської молоді зверталась і після того, як замовкли українські голоси представників харківського гуртка... Чуємо зі спогадів про розповсюдження харківських українських збірок у самі темні часи останніх років царювання Миколи I.

4.

Зовсім інший характер мав вплив Харківського університету на українське культурне життя у 80-х роках XIX в. За короткий час розвитку українського слова в «Основі» на початку 60-х рр. Харків лише рідко згадується в цьому часописі. Безумовним центром українського життя в російській імперії стає Київ. Там скупчується і діяльність наукова, і етнографічна, й історична, словникова. Нарешті, і політична: там повстає українська громада (так звана «стара»), що помалу ініціює постановня дальших громад в Одесі, Чернігові, Полтаві, Катеринославі, навіть Єлисаветграді, а коло 90-го року напр. і в Олександрії (ліквідована поліцією на початку 90-х рр.).

У Харкові громади немає до початку XX в. Але тим не менше Харків «прокинувся» знову. І тепер впливи Харківського університету мають вже суто академічний, але не менш важливий характер. У центрі українського культурного життя в Харкові стоять три українські вчені, здається «сухі фахівці», що, однак, зробили для української культури не менше, ніж багато політиків... Це – найбільший з них

Ол. Оп. Потебня, більш скромний історик Дмитро Іванович Багалій, і вже зовсім скромний фахівець, – історик літератури та етнограф, М. Ф. Сумцов. Їх діяльність мала в галузі фаховій різне значення і різну вартість. Але це були саме ті академічні працівники, що не менше аніж такий блискучий активний та різнобічний київський вчений В. Б. Антонович, спричинилися до постання та утримання традиції української науки, себто, власне, найвищої форми культурної творчості.

Про Потебню почнемо власний виклад. До українського читача промовляли його дуже впливові теорії мови та його замітки до історії української мови. Значно більше його й досі в багатьох пунктах непереверезені фольклорні праці, його «Объяснение малорусских и сродных народных песен». Незвичайна ерудиція, а ще більше глибина думки, розуміється, могла лише імпонувати українському читачеві, але навряд чи залишала в його свідомості глибший слід. Його учні (зокрема Ветухів та Харцієв) зуміли скупити під прапором його імені діячів різних націй – і в «Вопросах теории и психологии творчества» знайшли місце чимало цінних досліджень.

Більше до українського читача безпосередньо промовляли твори меншого значення наукового, що походили з-під пера історика Багалія та етнографа й історика літератури Сумцова. Багалій, один із перших учнів Антоновича, прийшов до Харкова не без супротиву російських націоналістів (протиним кандидатом був, на його щастя, безталанний Г. Карпов). Прийшовши до Харкова, Багалій присвятив свою працю головне дослідженню історії Слобідської України. Його численні та обсяжні праці й досі належать до головних у цій галузі. Але обережний професор усе ж почав поширювати свою діяльність на інші українські теми: найбільшою заслугою його є видання в 1894 р., в соту річницю смерті Сковороди, збірника його творів (урізаного цензурою) та великої монографії про українського філософа. Спричинився він і до виховання дослідників української історії, що, на жаль, почали виступати лише значно пізніше (Барвинський та ін.).

Майже виключно українським темам віддав свою діяльність Сумцов. Невтомний працівник та письменник, він почав свою діяльність із досліджень письменників «київської школи» XVII в. (Галаятовського, Барановича, Гізеля). Як дисертація ця праця (зараз цілком перестаріла) була відкинена Міністерством за доносом одного з колег Сумцова. Він хутко виготовив нову про князя Володимира Одоевського. Але найбільшу увагу він присвятив українській етнографії. І хоч його праці не мають глибини досліджень Потебні, Сумцов своїм широким знанням світової етнографічної літератури чимало спричинився до зацікавлення українським фольклором не лише в українців, але і в славистів узагалі. Сумцов писав та друкував невпинно не лише в науковій, але і в щоденній пресі, через що частина його праць власне загублена для дослідників. Закінчив він свою наукову працю цікавими замітками до історії української філософії (1923), власне перша праця на цю тему (хоч у ній, крім Сковороди, згадано ще лише Герасима Смотрицького).

І діяльність цієї невеличкої купки вчених знайшла в собі вихід у пресі: поруч з органом Київсь-

кого центру української науки «Киевской Старинною», Харківський університет почав видавати «Записки харківського історико-філологічного общества». З перших його томів почали з'являтися статті на українські теми, що пізніше майже цілком заповнюють цей великого обсягу річник. У ньому з'являються і праці українців поза університетом (напр. етнографічні праці Манджури). Але й після смерті найбільш впливового вченого цього українського трьохзір'я, Потебні, товариство зуміло притягнути до праці над українськими темами вчених неукраїнців та таких, що українськими темами первісно не цікавилися: згадаймо хоч би статті про Сковороду філософа-росіянина Зеленогородського, або про білгородських єпископів проф. церковної історії Лебедева, або сина Срезневського, що зріс у Петербурзі. ЗХІФО стоять безумовно поруч «К. Стар.» та виходили аж до I-ої війни й дали чимало для наукового розроблення українських тем. Після революції 1905 р. в Харкові була спроба почати читання лекцій в українській мові, розуміється припинена згори. І тут на першому місці стояв, здається, Сумцов.

Багалій був обраний від університетів, як ліберал, до Державної Ради (не Думи, а Совету).

5.

Не буду зупинятись над останніми роками перед революцією 1917 р. З 1910 р. в російських університетах прийшло значне оживлення: збільшилася кількість доцентів, у той час як ще 1908–09 рр. важко було знайти кандидатів на професорів. У Києві значна кількість нових доцентів та залишених при університеті складалася з українців (і членів українських студентських громад: Кравчук, Романовський, Огієнко, Гудзій, брати Маслови, Клименко, Сушицький і т.д.), ще більше їх було серед тих, хто почав наукову діяльність по революції (В. Петров, Черановський, Курінний, Зеров, Гермайзе, Бургардт-Клен, Отроковський, Білецький, Якубський). І це в університеті, що знаходився під пануванням перестарілих україножерів. Життя починало ставити ультимативну вимогу українізації. Зайво гадати, як би цей процес пішов далі. Але вже й політично нейтральні доценти почали цитувати українські твори і займатися українськими темами (згадаю учня україножера Флоринського, славіста А. М. Лукляненка). Щось подібного було і в Харкові, хоч і меншому масштабі. В кожному разі і в Харкові знайшлися доценти, що перестали ігнорувати українську проблематику, напр. О. Білецький. А по революції в межах «дослідчих кафедр» зібралось чимало дослідників українських тем. З Харківського університету вийшло, здається, ще більше письменників, ніж із Київського... Але це була доба, коли університети та університетські установи почали тратити самостійність, навіть у науковому дослідженні...

В кожному разі, оглядаючись на 150 років існування Харківського університету, можемо сконстатувати, що він, хоч і не без перерв, виконував не лише свої наукові завдання, а й спричинився до тих форм українського культурного життя, що в ті часи були неможливі. А це були найтяжчі часи для українського культурного життя.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ СИЛУЕТ АННИ-ГАЛІ ГОРБАЧ

Народилася 2 березня 1924 р. в українському селі Бродина, що у Південній Буковині (нині – знаходиться на території Румунської Республіки), у сім'ї громадського нотаря Николая Луцяка. У грудні 1940 року через політичну нестабільність родина Луцяків разом із південнобуковинськими німцями виїхала до Німеччини. У 1943 р. Анна-Галія закінчує гімназію у містечку Падерборн, потім рік працює у соціальній службі і з 1944 р. починає студіювати медицину. Однак війна змінила її плани. Після війни Анна-Галія продовжує навчання у Геттінгенському університеті, де вона студіює вже не медицину, а філологію: славістику, романістику і східноєвропейську історію. Паралельно освоює германістику і англістику. В Геттінгені почала перекладати українські художні твори німецькою мовою. У 1947 р. подала на конкурс «Української трибуни» в Мюнхені два свої переклади: оповідання М. Коцюбинського «Для загального добра» і Ю. Косача «Ноктюрн b-moll», за що отримала першу премію. У 1948 р. після одруження з Олексом Горбачем переїздить до Мюнхена, продовжує свої студії в німецькому університеті ім. Л. Максиміліана, який закінчує в 1950 р. докторантом, захистивши дисертацію «Епічні стилістичні засоби козацьких дум».

Від 1956 р. починається послідовна перекладацька діяльність. У 1952–1956 рр. – викладала у Геттінгенському університеті (румунська мова і література). До 1977 р. родина Горбачів живе і працює: у Марбурзі (1956–1959), потім – у Франкфурті-на-Майні (1959–1977). Від 1977 р. і донині життєвий і творчий шлях Анни-Галі Горбач пов'язаний із місцевістю Берфурт.

Анна-Галія Горбач сьогодні належить до найвідоміших і найактивніших особистостей у німецькому культурно-інтелектуальному світі. Десятиліттями проживаючи в Німеччині, своєю подвижницькою діяльністю перекладача, правозахисника і популяризатора української літератури вона вносила і далі вносить неоціненний вклад у формування адекватних уявлень як німецьких інтелектуалів, так і звичайних читачів про Україну, її політичний імідж, духовний світ і культуру.

Гідної і належної оцінки результатів праці А.-Г. Горбач, так само, як і її чоловіка – визначного українця і слависта професора Олекси Горбача, треба було

чекати довго, зокрема в Україні. Тому можна тільки дивуватися подружжю Горбачів, їхній мужності, витримці та відданості своїй справі, що без підтримки зовні не втратило віри і працювало «для прийдешніх», присвятило все своє життя, весь інтелект і творчі сили Україні – українській науці й культурі, належному їх утвердженню у світі.

Сьогодні у творчому доробку А.-Г. Горбач понад 50 окремих видань перекладів, серед яких – шість антологій: Blauer November (1959), Ein Brunner für Durstige (1970), Wilde Steppe Abenteuer. Kosakengeschichten (1974), Letzter Besuch in Tschornobyl (1994), Stimmen aus Tschornobyl (1996), Ein Rosenbrunnen: Junge Erzähler aus der Ukraine. Eine Anthologie (1998).

Об'єктом її перекладацьких зацікавлень є твори як класичної української літератури («Тіні забутих предків», «Фата моргана» М. Коцюбинського, «Кам'яна душа» Г. Хоткевича, «Маруся» Марка Вовчка, «Чорна рада» П. Куліша), так і сучасних авторів – вісімдесятиників, твори різних жанрів і стилів, усе те, що репрезентує розмаїття української літератури, є вагомим внеском у європейську

літературу, і, водночас, по-справжньому може зацікавити сучасного німецького читача. Поза увагою перекладача не залишився й молодіжний читач, який мав змогу ознайомитись із «Лісовими казками» О. Іваненко, деякими повістями А. Чайківського, закарпатськими народними казками. Особливою популярністю серед німецької молоді користувалась антологія козацьких оповідань «Дике поле» (Wilde Steppe Abenteuer. Kosakengeschichten), до якої увійшли фрагменти з «Чорної ради» П. Куліша, «Марусі» Марка Вовчка, оповідання О. Бердника, Вас. Шевчука та ін.

Одночасно А.-Г. Горбач є автором низки літературно-критичних статей, одним із найвідоміших літературознавців-україністів у Німеччині. Можна тільки дивуватися її творчій активності, різно-

манітності тематики її виступів на конференціях і семінарах (зокрема, «Українські письменники ХХ ст. – тернистий шлях літератури», Берлін; «Українські культурні процеси в ХХ ст.», Кельн; «Українська сучасна література – течії і проблеми», Майнц; «Творчий портрет Вал. Шевчука», Лейпциг; «Чорнобиль в українській літературі», Цюрих; «Нова поезія і мистецтво в Україні», Фрайбург, Швейцарія; «Українська культурна політика на сучасному етапі», Майнц та ін.). Тривалий час А.-Г. Горбач співпрацює з редакцією Енциклопедії світової літератури Кіндлера (Kindlers Neues Literaturlexikon), для якої опрацювала понад 50 гасел. Вона послідовно підтримує зв'язки з різними німецькими літературними товариствами, які спілкуються із закордонними письменниками. Завдяки цим контактам у Німеччині відбулися літературні дні, присвячені українським шістдесятникам і вісімдесятникам – Ю. Андруховичу, В. Голобородькові, І. Калинцю, В. Кордунові, С. Короненку, Л. Костенку, С. Процюкові, І. Римарукові та ін. На таких зустрічах нерідко звучить українська поезія в оригіналі та в німецькому перекладі, здійсненому А.-Г. Горбач.

Організація таких зустрічей вимагає величезних зусиль, адже пані Галя не тільки перекладає ті чи інші твори, але й бере під особисту опіку українських представників – учасників відповідних зустрічей, фестивалів, вечорів. Наприклад, із вдячністю згадує відомий письменник Юрій Покальчук проведений у Марбурзі (осінь, 1998 р.) фестиваль німецької та української поезії, підкреслюючи, що схилиє голову і низько кланяється пані Анні-Галі Горбач за її самовіддану і безкорисну працю, бо «таких людей у діаспорі одиниці». Усі, хто знає А.-Г. Горбач, приєднуються до такої високої оцінки її праці.

Як перекладач А.-Г. Горбач дуже вимоглива до своєї роботи, особливо до перекладів поетичних творів. Над кожним твором працює довго, без поспіху, передусім осмислюючи його суть, заглиблюючись у художню своєрідність образного мислення кожного автора, ритмомелодику твору, щоб досягти максимальної близькості до оригіналу. Тому не дивно, що кожен переклад має 3-4 версії, поки перекладачка визнає його готовим. Перші з них написані «від руки», хоча взагалі А.-Г. Горбач працює на комп'ютері.

Окрему сторінку в житті і праці Анни-Галі Горбач займає правозахисна діяльність, початки якої можна датувати кінцем 60-х років, коли під час відвідин Києва вона познайомилася з групою шістдесятників – І. Світличним, І. Калинцем, В. Чорноволом, М. Лукашем, Г. Кочуром та ін. Коли в Україні пройшла хвиля арештів, яка торкнулася й українських письменників, А.-Г. Горбач без вагань вступила до секції німецької Міжнародної Амністії, ставши основним дорадником групи з питань Східної Європи і постачальником оригінального інформативного матеріалу про діяльність правозахисників у національних республіках, і, насамперед, в Україні. Разом із іншими учасника-

ми групи Міжнародної Амністії вона вимагала захисту заарештованих літераторів, перегляду звинувачень, висунутих українським дисидентом, оцінки діяльності їхньої боротьби за національну ідентичність.

Від середини 70-х років А.-Г. Горбач зацікавилася самвидавом і доклала чимало зусиль для публікації українських самвидавних матеріалів у західному світі в різних документаційних серіях; у т. ч. на сторінках швейцарського піврічника «Samisdat», серед яких були матеріали М. Руденка, Є. Сверстюка, С. Сапеляка, В. Чорновола, Л. Лук'яненка, політичні документи Ю. Бадзя, дані про повстання у Норильську (матеріали В. Шумука) та ін. Крім перекладів українського

Зустріч української інтелігенції з Анною-Галею Горбач у приміщенні Національної спілки письменників України. Квітень 2000 р.

самвидаву, Анна-Галя Горбач неодноразово виступала з інформативними доповідями не тільки в Німеччині, але й у Швеції, Норвегії, Швейцарії та інших країнах.

Саме завдяки А.-Г. Горбач у рамках серії інституту Kuratorium Geistige Freiheit була започаткована підсерія Litteria Ukraina Samwydaw, для якої вона переклала німецькою мовою понад сто документів, самвидавних художніх текстів, що друкувалися у вісімдесятих роках (на вимогу А.-Г. Горбач швейцарський видавець змінив назву серії з «Rusischer Samisdat» на «Samisdat»).

Значна частина матеріалів, що стосувалися діяльності греко-католицької церкви, опубліковані А.-Г. Горбач у журналі «Віра в другому світі», а також у виданнях конгресу «Церква в потребі», який щорічно проходив у Кенінгштайні поблизу Франкфурта.

У Анни-Галі Горбач та її чоловіка був спільний багаторічний проект, що стосувалися видання найважливіших рукописних пам'яток української писемності і фотопередруків рідкісних творів. Це,

зокрема, мовознавчі й літературознавчі публікації 20-30-х років ХХ ст., які в силу відомих обставин стали недоступними для читача як в Україні, так і поза її межами. Ідея цієї праці, вибір і пошуки відповідних творів для друку і передруку, наукові коментарі і підготовка їх до видання були у віданні професора Олексія Горбача. За допомогою фотомеханічного способу Олексія Горбач перевидав чимало праць з українського мовознавства, славістики, що давно стали рідкісними (окрім того його перу належать праці з арго: "Арго українських вояків", 1963; "Арго українських школярів і студентів", 1966; "Арго слобожанських сліпців ("невлів")", 1971; з історії української лексикології та лексикографії ("Памво Беринда як етимолог", 1956; "Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького", 1968), з діалектології ("Північнонаддністрянська говірка й діалектний словник села Романів Львівської області", 1965), а також з ономастики, полоністики, міжмовних контактів, церковнослов'янської мови тощо). До наукових вершин Олексія Горбачу довелося пройти довгу й складну дорогу – від пошуку свого місця в житті до творчих злетів уже відомого вченого, від багатолітнього замовчування й навіть таврування його імені на батьківщині до світового визнання як ученого і як педагога славистичних кафедр кращих європейських університетів.

Анна-Галя Горбач активно допомагала реалізації науково-видавничого проекту, а згодом і при його розсиланні до потрібних адресатів. Завдяки цій праці, яка вимагала величезних творчих зусиль і значних фінансових затрат (оскільки більшість видань – повністю або частково – була фінансована видавцем), з'явилось понад 50 книг рідкісних видань і фотопередруків, які засвідчили безперервність української філологічної думки від найдавніших часів і показали високий рівень української філологічної науки у різні періоди.

А.-Г. Горбач має рідкісний дар нав'язувати контакти з різними людьми, а також із видавництвами. Однак, з часом, коли настали зміни в німецькій видавничій справі у зв'язку із зникненням невеликих видавництв, які значно легше погоджувалися реалізувати невеликі видавничі проекти, а також із відсутністю будь-яких знань про Україну як державу, тим більше про її культуру та літературу, почали виникати щораз більші видавничі труднощі. Великі видавничі концерни очікували значних дотацій на покриття коштів друку і реклами. Поступово в А.-Г. Горбач визрівала думка про створення власного видавництва, яка морально і матеріально була підтримана всією родиною Горбачів – чоловіком і трьома дітьми. Так у 1995 р. виникло видавництво «Brodina Verlag», в якому вийшло 9 книг німецькомовних перекладів. Назва видавництва, як уважає пані Галя Горбач, символічна. Вона не тільки вказує на рідну її місцевість (село Бродина), але й для всієї їхньої родини є символом незнищенности українства в іншомовному оточенні поза кордонами України.

Ніколи не була байдужою для А.-Г. Горбач і доля української громади у Німеччині. Уся родина завжди всіляко підтримувала й активізувала життя української громади у Німеччині, зокрема, української церкви (обох конфесій), розуміючи, що саме церква в діаспорі відіграє дуже важливу роль у плеканні національно-культурної свідомості.

Сьогодні, як з боєм стверджує пані Галя, українська громада в Німеччині суттєво зменшилася, а українське громадське життя щораз більше затихає. Якщо, наприклад, у найближчому регіоні – Франкфурті й околицях – у 50-60-х роках мешкало понад 80 українських родин, то тепер їх менше половини. Давно вже не діє українська суботня школа, яку колись упродовж десяти років вела А.-Г. Горбач, фактично перестали працювати гуртки художньої самодіяльності.

З іншого боку, з'являються нові паростки українистики у Німеччині, про що свідчить заснування в 1997 р. кафедри української філології у Грайфсвальдському університеті. Підтримуючи такі починання і виконуючи волю покійного чоловіка (Олексія Горбач помер 23 травня 1997 р.), Анна-Галя Горбач передала для бібліотеки славистичного інституту цього університету унікальний дар – значну частину україністичної літератури з особистої книгозбірні Олексія Горбача. Другу частину бібліотеки, зокрема всю зарубіжну україніку і славистичну та германістичну літературу, вона поступово пересилає до Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України.

Діяльність Анни-Галі Горбач багатогранна, результативна й унікальна, позаяк вчена є чи не єдиним сьогодні перекладачем української літератури в Німеччині такого високого рівня. Про це частково свідчать і її нагороди: грамота Союзу Українок Америки у зв'язку з наданням А.-Г. Горбач почесного членства СУА (1990); премія ім. Василя Стуса від Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (1993); літературна премія ім. Івана Франка від Спілки письменників України (1994); відзнака Президента України, надана подружжю Горбачів у 1997 р.

Пані Галя Горбач і зараз у постійному творчому пошуку, активному робочому ритмі, сповнена нових задумів і завдань. У найближчих планах – публікація завершеного перекладу німецькою мовою другого тому «Історії української літератури» М. Возняка, а в думках – уже визрівають переклади найновішої української лірики, до яких вона сподівається залучити молодшу доньку Марину Горбач. Значних зусиль вимагає і впорядкування архіву Олексія Горбача, підготовка до друку закінчених ним праць, систематизованих матеріалів, зокрема діалектологічних, у яких вона добре зорієнтована. І все це протягом усього життя поєднується із обов'язками неповторної березини свого "домашнього вогнища", які Анна-Галя Горбач виконує з любов'ю, ніжністю і відданістю найближчим її серцю людям.

*Ярослава ЗАКРЕВСЬКА,
доктор філологічних наук, професор*

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА З ЖИТТЯ ДМИТРА БОРТНЯНСЬКОГО

інше застосування і був вельми популярним у кайзерівських військах. Цю інформацію подають практично всі німецькомовні енциклопедичні мистецькі видання, причому додатково вказується, що виконання згаданого вище гімну від 1829 року в армії оголошувало вечірній збір війська. Сам Вільгельм Фрідріх III, очевидно, знав музику Д. Бортнянського завдяки родинним зв'язкам із російською імператрицею Марією Федорівною,

Дмитро Степанович Бортнянський (1751/2–1825) відомий в українській культурі як один із перших професійних музик. Він зробив винятково вагомий внесок у розвиток оперного й інструментального жанрів, та, передусім, митець входить у число найславетніших церковних композиторів як представник так званого «золотого віку» національного музичного мистецтва. Про творчість Д. Бортнянського відомо достатньо багато, можливо, не так багато як про європейських знаменитостей того покоління, проте значно більше, ніж про М. Березовського і А. Веделя. У світових енциклопедіях і довідниках він фігурує найбільше завдяки своїм широким зв'язкам із німецькою та італійською культурою – найперше задля того, що він десять років пробув в Італії, був учнем славнозвісного оперного композитора Галуппі з Венеції, їздив на навчання у Болонію до падре Мартіні, підтримував тісні контакти з графом Андрієм Разумовським і, навіть, товаришував із Сальєрі під час перебування у Відні. Всі ці факти досить добре відомі та наголошуються всіма дослідниками його творчості і довідниковими виданнями.

Однак, творіння геніальних композиторів мають ту властивість, що ніколи невідомо, за яких обставин і в яких національно-культурних колах вони набудуть поширення і як сприйматимуться. Здавалося б, що чутлива слов'янська мелодика мало відповідна до суворого і стриманого характеру протестантської німецької церкви. Проте в німецьких енциклопедіях і словниках вказуються досить цікаві та маловідомі у нас факти про популярність духовної музики Д. Бортнянського у лютеранських церквах. Музичний словник Мозера¹, як і енциклопедії «Музика в історії і сучасності»², свідчать, що пруський кайзер Вільгельм Фрідріх III запропонував у євангелістському богослужінні деякі церковні мелодії Бортнянського, і вони так природно були сприйняті і так полюбилися вірним у Берліні, що хор берлінського кафедрального собору виконував їх ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Крім того той самий кайзер познайомив німців з одним із невеликих церковних творів Д. Бортнянського «Ich bete an die Macht der Liebe» («Я молюся про могутність любові») на слова німецького поета Герарда Теретегена (1697–1769). Цей церковний гімн отримав проте дещо

дружиною Павла I, при «малому дворі» якого Д. Бортнянський був придворним музикантом після повернення з Італії. Марія Федорівна завжди надзвичайно прихильно ставилася до Д. Бортнянського та немало допомогла йому у його кар'єрі.

Нині в Україні мало хто знає музику «Я молюся про могутність любові». Не доводиться чути цього твору і на хорових концертах, незважаючи на ренесанс творчості Д. Бортнянського у мистецькому житті країни. Однак, свого часу він і у нас був достатньо відомий і поширений у практиці професійних і аматорських хорів. Про цей гімн у тридцятих роках згадує у своїй праці «Історія української церковної музики» відомий західноукраїнський музикознавець Борис Кудрик, зазначаючи, що його мелодія широко побутувала в Галичині зі словами «Коль славен наш Господь в Сионе», і захоплюючись її красою і художньою досконалістю, порівнює зі славнозвісним хоровим шедевром Моцарта «Ave verum corpus».

Цікаво, як характеризують її настрій німецькі дослідники. У найбільш авторитетній німецькій сучасній музичній енциклопедії «Музика в історії і сучасності», в енциклопедичному словнику Мозера та деяких інших ця музика оцінюється як чутлива, тобто така, що своєю ліричністю нагадує про ніжну слов'янську душу, хоча ми б швидше її сприйняли, як досить «по-німецьки» стриману й урочисту. Зрештою, про це зможуть судити й читачі журналу особисто, переглянувши ноти цього церковного гімну з такою багатою «біографією».

*Любов КИЯНОВСЬКА,
доктор мистецтвознавства*

¹ Musiklexikon von H.-J.-Mozer. 4-te, stark erweiterte Anlage. Band II. 1955. S. 143.

² «Die Musik in Geschichte und Gegenwart» (MGG), red. E. Blume. Kassel – Basel, 1949 – 68. Sup. 1989. S. 145–146.

Adagio

Те - бя Твой Аг - нец зла - то - рун - ний. В се - бе и - зо - бра - жа - ет нам. Псал - ты - рю

мы де - ся - то струн - ной Тебе при - носим фими - ам. Прими от нас бла -

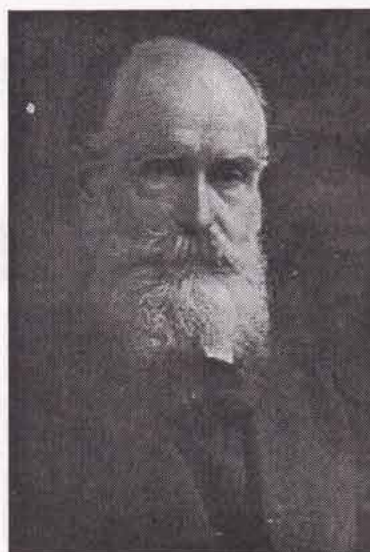
го - да - ре - нье. Как благо - вон - но - е ку - ре - нье.

Від редакції: Д. Бортнянський написав свій хоровий твір "Ich bete an die Macht der Liebe" ("Я молюся про могутність любові") на слова німецького поета Г. Теретегена (1697–1769). В Росії німецький текст був замінений текстом "Коль славен наш Господь в Сионе" російського поета М. Хераскова (1733–1807). Вищеподаний нотний текст – одна із версій аранжування хорового твору Д. Бортнянського для співу з

фортепіано, яка належить А. Євгенієву. В Україні й нині виконується твір зі словами М. Хераскова. Деякі дослідники, не знаючи про німецьке поетичне першоджерело твору Д. Бортнянського і, посилаючись на поширений у масонських колах текст М. Хераскова "Коль славен наш Господь в Сионе", припускали, що Бортнянський належав до масонства. Знахідка Л. Кияновської спростовує ці безпідставні твердження.

ЄВСЕВІЙ МАНДИЧЕВСЬКИЙ

Серед українських митців кінця XIX – початку XX сторіччя, що жили поза межами України, ніхто, мабуть, не зробив так багато для світової і, зокрема, європейської музики, як Євсевій Мандичевський. Він залишив помітний слід у культурі щонайменше трьох народів – українського, австрійського та румунського. Тож не дивно, що представники саме цих трьох націй і ведуть наполегливе змагання за право називати його своїм.

тато обіймав посаду пароха, і в його честь улаштували музичне свято в колі сім'ї. Під час молитви в Косьминській церкві ми заспівали Літургію №3 у Фа-мажорі для сопрано, альту, тенора, двох басів (створену Є. Мандичевським – О.Я.), згодом виконали увертюру, написану Євсевієм спеціально для цього свята (для смичкового квартету і фортепіано у 8 рук). Наші діти, семеро внуків, про-

співали невелику дитячу кантату «Про юність і старість» на текст Катерини Мандичевської, музику Євсевія. Батько не міг стримати напливу сліз, а ми – його діти – пережили хвилини невимовного душевного піднесення, які крайне рідко трапляються у житті».

Батько Євсевія ще в гімназії майстерно оволодів грою на флейті, а мати, чудова піаністка, цікавилася музикою різних напрямів і стилів, класичною і народною. В. Мандичевський, будучи священником, залишив цілий том різних музичних п'єс, переписаних ним особливо старанно й каліграфічно для дружини – цей том зберігав К. Мандичевський серед рукописних раритетів наукової бібліотеки Чернівецького університету (місцезнаходження альбому на даний час невідоме).

Той благодатний ґрунт дав можливість щедро розвинутися талантові Євсевія. Наміри хлопця глибше оволодіти таємницями музичного мистецтва рішуче підтримав передусім його дядько Євсевій Попович. Одним із перших наставників майбутнього музиканта став гімназійний учитель музики Сидір Воробкевич – священник і композитор, який ще зі студентських років щиро захоплювався фольклором, а музичні студії завершив у Відні. Прекрасний знавець хору, диригент, педагог, автор перших українських шкільних посібників з музики на Буковині і творець першого підручника гармонії румунською мовою, він дав юнакові міцні підвалини знань. Цікаво, що творчі стосунки між учителем і учнем не припинялися й по завершенню навчання: в середині 90-х років вони спільно видадуть збірник «Легкі літургійні співи для чоловічих голосів, призначені для сільських церков» (Чернівці: В-во греко-православної архієпископської консисторії, 1894), який відігравав вагомий роль у розвитку церковного співу на Буковині. А ще Є. Мандичевський напише наукову розвідку про свого талановитого вчителя.

Не менший вплив на формування, особистості майбутнього митця мали вчителі музичної школи німецького «Товариства сприяння музичному мистецтву на Буковині» Генріх Йозеф Вінцент (точніше Вінценгорляйн) – один із прихильників ідеї тональної системи, заснованої на 12-частинному поділі октави, автор теоретичних праць про музичну нота-

Євсевій Мандичевський народився 17 (записаний 18-го) серпня 1857 р. в селі Молодія Чернівецького повіту (тепер – Глибоцького р-ну Чернівецької обл.), в родині священника. Його батько о. Василь Мандичевський, переселенець із Галичини, був активним учасником українського громадського життя, входив до управи першого культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда».

У родині Мандичевських панували високоінтелектуальні традиції – брат матері майбутнього композитора, Вероніки (з родини Попович), д-р Євсевій Попович (на його честь подружжя Мандичевських назвало сина-первістка Євсевієм) був відомим професором церковної історії в Чернівецькому університеті; а ще раніше у цьому ж закладі викладав теологію дід Константин Попович, у якого протягом певного часу жив малий Овсієко.

У сім'ї Мандичевських музику шанували особливо. Всі восьмеро дітей так чи інакше були причетні до високого мистецтва звуків. Однак тільки Георгій (1870–1907) став композитором (писав переважно хоріві, зокрема духовні твори) і музикантом-педагогом, а Катерина (1867–1957) – викладачем музики в Чернівецькому дівочому ліцеї. Із Катрусєю, молодшою від Євсевія на 10 років, хлопця пов'язували особливо близькі стосунки. Це на її прохання він напише свій знаменитий цикл хорів на вірші Т. Шевченка та Ю.Федьковича, вона ж стане автором літературних текстів сценічних композицій (зокрема, оперети «Бал-маскарад у ніч св. Миколая»), низки вокальних та хорових творів, більшість яких, на жаль, залишилася в рукописах. Чимало своїх сокровених думок висловив він у зворушливих листах до Катерини.

Про музичну атмосферу батьківського дому Євсевія свідчить такий промовистий спогад брата Константина (1859–1934), довголітнього наукового працівника бібліотеки Чернівецького університету: «Ми всі багато займалися музикою – в сім'ї та у концертах. Нас було четверо братів і чотири сестри і ми створили смичковий квартет: Євсевій – перша скрипка, я, Константин, – друга, Георгій – альт і Ераст – віолончель; сестри всі грали на фортепіано. В день 70-річчя нашого батька Василя всі ми зібралися в вітцівському домі в Косьмин-Молодії, де в той час

цію, хроматичну клавіатуру та ін., а також директор школи Адальберт Войтех Гржималі. Є. Мандичевський навчався в його класі скрипки. Особливо уважно спостерігав за першими композиторськими спробами Євсевія Вінцент. Саме йому судилося дати одну з перших професійних оцінок раннього доробку митця. В листі, який зберігається у Чернівецькому обласному державному архіві, Вінцент дає перелік 82 (!) творів, написаних Мандичевським у віці 14–17 років: 20 п'єс для фортепіано, 25 пісень із фортепіанним супроводом, 20 хорів (мішаних і чоловічих), 10 вокальних ансамблів, струнний квартет, дві оркестрові симфонії, дві увертюри, одна кантата та ін. Його брат Константин пригадував, що в цей час Євсевій працював також над оперою.

Із згаданих композицій найбільший успіх випав на долю кантати «Сила гармонії», написаної до 25-річного ювілею правління кайзера Франца Йосифа (1830–1916) і виконаної під орудою автора у фіналі величавого концерту в Чернівцях у 1873 р. Саме цей твір був серед числа премійованих на конкурсі молодих талантів у Лейпцигу.

Така активність дала підставу клопотатися спочатку перед Крайовою управою Буковини, а згодом – перед Міністерством культів та освіти у Відні щодо надання юнакові стипендії для навчання у Віденському університеті. Рекомендації подали згаданий вже Г.Й. Вінцент, а також «Товариство сприяння музичному мистецтву на Буковині». Однак процес проходження паперів був довготривалий, а між тим, у 1875 р. Євсевій вирушає до Відня, батьківщини традицій музичного класицизму, не відаючи, що залишиться тут назавжди. Він вступає до університету на філософський факультет, де студіює германістику, філософію, літературу, історію, історію мистецтв, а також музикознавство у Е. Гансліка.

В біографічному нарисі, складеному його дочкою В'єрджінією (в заміжжі – Цісарж) читаємо: «Необхідність добувати засоби до існування частково і власною працею змушувала його все більше й більше працювати вчителем музики. В будинку фабриканта Фабера, де він давав уроки музики його синові, він, якщо мене не зраджує пам'ять, уперше зустрівся з Йоганесом Брамсом. З цього часу Брамс постійно допомагав молодому Мандичевському, який невдовзі став одним із його найбільш вірних шанувальників. Той же Брамс скерував його до теоретика й історика Густава Ноттебома для вивчення композиції, сприяв йому в отриманні стипендії і познайомив зі своїми друзями, завжди готовими допомогти такими, що залишилися вірними йому до останніх днів».

Брамс, будучи членом міністерської комісії у справах присудження стипендій молодим талантам, справді з великою симпатією сприйняв доробок юного буковинця і рекомендував його як одного з найталановитіших і найбільш сумлінних. Сам Мандичевський у листі до батька з цього приводу писав: «Пан Брамс, найвидатніший із нині живих німецьких музикантів, досить похвально відгукнувся на мої роботи. Він отримав їх з міністерства для оцінки. Сказав, що хоче мене побачити, як я живу і підбадьорити до написання більших речей. Через декілька днів я зустрів на заняттях професора Гансліка,

який підійшов до мене, привітав і запевнив, що був радий ознайомитися з моїми так вдалими творами і що пани Брамс і Гольдмарк (які разом з ним входять у комісію референтів з музики) дали вельми позитивний відгук на мої роботи!».

Навчання в університеті було ненадовго перерване у 1878 р., коли Мандичевського прикликали до війська і він змушений був узяти участь у поході до Боснії. Проте невдовзі його демобілізують завдяки клопотанню вже відомого нам Є. Поповича.

У процесі навчання остаточно сформувалося коло предметів, які Євсевій прагнув якнайглибше опанувати в першу чергу. Восени 1879 р. він пише братові Георгію: «Гадаю, що я достатньо роздумував і хочу поділитися з Тобою цими міркуваннями. Надалі я прагну присвятити себе цілковито музиці. Праця, поділена надвоє, поділена увага і непевність, в якій я перебуваю вже немало років, не приведуть мене до бажаної мети! Я вирішив сконцентрувати свою увагу, інтереси, працю і прямувати до єдиної мети. Яка це мета і який шлях веде до неї, Ти знаєш. Це шлях, яким я вільно йшов, на жаль, менш вільно з матеріального огляду, ніж з духовного, шлях, який привів мене до Відня, шлях, на якому мною керує музика. Отже, мій шлях – стати музикантом і нічим більше. Про те, що я нездатний щоденно виливати свою мудрість перед шкільними лавками, знаю уже віддавна. А те, що я можу спробувати зробити щонебудь у великому світі музики і зайняти в ньому якесь місце, в цьому, гадаю, навряд чи помилиться така людина як Ноттебом – настільки строга, що її побоюються напівталанти. Отже, я, очевидно, вже в наступному семестрі відмовлюсь від навчання на філософському факультеті і буду відвідувати тільки предмети, які можуть сприяти моїй гуманітарній і художній культурі в цілому, як, наприклад, практична філософія, історія мистецтв, естетика і т. д.».

Кар'єру музиканта-професіонала Є. Мандичевський розпочав у 22-річному віці. Саме тоді він обійняв посаду хормейстера Віденської співочої академії (1879–1882). Разом з тим, зарекомендував себе і як чудовий педагог – викладач теорії, гармонії, гри на фортепіано, що дало йому можливість увійти до салонів заможних віденських родин. Знані бізнесмени, фабриканти запрошують його керувати їх приватними хорами. Так він став диригентом хорів Фабера (1882–1892), Горнбостеля (1892–1895), Мікша (1892–1895), Купельвізера, жіночого хору «Євсевій Мандичевський» (1901–1921), організованого з учениць його дружини Альбіни – відомої співачки, талановитої вчительки співу.

Хори ці культивували переважно кращі зразки італійської та німецької музики XVI–XVIII ст. Протягом 1892–1896 рр. очолював оркестр віденського «Товариства друзів музики», з яким уперше виконав численні композиції Брамса, Брукнера, Малера, Рegera та багатьох інших.

У 1896 році Мандичевського призначають професором консерваторії «Товариства друзів музики» (від 1909 р. – державна «Академія музики і драматичного мистецтва»). Тут уповні розкрився його педагогічний хист. Він викладав гармонію, контрапункт, історію музики, літературу з вокальної музики та теорію музичних інструментів. Чис-

ленні його учні (понад 1000!) залишили про нього яскраві спогади, що дають можливість зримо осягнути грані його педагогічного таланту. Згадувана вище дочка Вірджинія, яка була чи не найуважнішою слухачкою батькових лекцій (діти нерідко ставлять доволі високі вимоги до батьків-педагогів!), писала: «Його лекції з історії музики і теорії музичних інструментів були пройняті теплом, життєвістю і неодмінно супроводжувалися музичними ілюстраціями. Вони були наповнені живими, переконливими прикладами у виконанні кращих учнів, і це виконання було найбільш яскравим моментом лекцій».

Одна з колеґ Мандичевського, учасниця його хору професор Марія Зейф-Качмаєр, розповідаючи про свою участь у ролі ілюстратора в освітніх лекціях маестро про розвиток пісні та ін., пише: «Його манера спілкування з простими людьми вражала тим, що в процесі розповіді не тільки пересічний слухач, а й музичний фахівець мав задоволення. Він ніколи не опускався з висот мистецтва, але й відповідно йшов назустріч публіці своєю своєрідною манерою. Кожен усвідомлював його перевагу, знав, що може від нього багато отримати, а одержував у радісному здивуванні ще більше. Так багато можна було в нього навчитись!»

Плідна педагогічна праця музиканта тривала понад 30 років. Найбільш відомими учнями Мандичевського були: Карл Прохазка, Фердинанд Себеї – професори «Академії музики і драматичного мистецтва» у Відні; Генрік Річ – професор музикознавства у Празькому університеті; Густав Єннер – директор університету в Марбурзі, автор книги «Й. Брамс як людина»; Адольф Кірхль – композитор із Відня, почесний директор Товариства ім. Ф. Шуберта; Леон Сініґалья – композитор з Туріну; Розаріо Скалеро – композитор, викладач Куртіс-інституту (США); Генрі Гелді – композитор і хормейстер у Бостоні; Роберт Томас Брандт – композитор з Одеси; Рудольф Белла – з Сібіу, композитор і хормейстер у Відні та Чернівцях; Ганс Галь – композитор і музикознавець з Відня; його праця «Брамс, Вагнер, Верди. Три мастера – три мира» була видана російською мовою в Москві у 1986 р.; Людовік Роттенберг – із Чернівців, композитор і оперний диригент у Франкфурті-на-Майні; Джордж Селл – композитор і диригент у Дюссельдорфі; Маргарита Мельвіль – композитор у Цінцінаті, (США); Ельза Вельнер – композитор у Відні.

Серед румунських митців учнями Мандичевського є Михайл Урсуляк, Константин Шандру, д-р Іларій Веренка, Марціан Негря (Клуж), Еміль Ріглер-Діну (Бухарест), композитори Іон Скарлатеску, Чипріан Порумбеску.

У нього вчилися й викладачі музики в Чернівцях Георгій та Катерина Мандичевські. Додамо, що Георгій надавав допомогу Євсевію, коли той працював над створенням капітальної 4-томної праці з курсу контрапункту.

Даний список конче годилося б доповнити іменем усесвітньо відомого піаніста Артура Шнабеля, який залишив теплі спомини про свого вчителя. А з українців – найвидатнішим учнем і послідовником

Є. Мандичевського був Борис Кудрик (1897–1952), 100-річчя від дня народження якого українська світова спільнота широко вшанувала 10 червня 1997 року. Цікаво, що Станіслав Людкевич, працюючи над докторською дисертацією «Дві проблеми розвитку звукообразності» користувався фондами «Товариства друзів музики», де архіваріусом працював Є. Мандичевський...

У Відні Мандичевський завойовує симпатії і визнання таких світил як Брамс, Брукнер, Ганслік, Гольдмарк, Ноттебом, Йоган Штраус. Та найбільш близька і сердечна дружба еднала його з Брамсом. Саме Брамс один із перших звернув увагу на особливий дослідницький дар Мандичевського-текстолога і рекомендував його, після смерті К.Ф.Поля, на посаду архіваріуса та бібліотекаря віденського «Товариства друзів музики». Ця посада дала йому безпосередній доступ до багатьох документів і рукописів та сприяла появі серії наукових досліджень.

Про особливо приязні стосунки двох митців йдеться у численних статтях, монографіях, в опублікованих листах і спогадах. Це яскраво висвітлює й листування Брамса з Мандичевським. К.Гайрінґер, який після смерті Є. Мандичевського обійняв посаду архіваріуса бібліотеки «Товариства друзів музики», опублікував 75 листів Брамса та 22 – Мандичевського, написані від жовтня 1882 до жовтня 1896 рр. Коментуючі ці важливі епістолярні документи, Гайрінґер резюмує: «Брамс цінував у Мандичевському зосередженого, різнобічне – в літературі так само, як і в музиці, – освіченого митця, він чудово почувався в товаристві люб'язного, скромного, прихильного до жартів друга і постійно запрошував його на прогулянки до Віденського лісу». І далі: «Мандичевський був для Брамса уособленням живого зв'язку зі старовинною музикою і, ще ширше, з музичною наукою».

До висновків Гайрінґера приєднуються й інші біографи Брамса. Е. Красс, наприклад, відзначає, що «Мандичевський був митцем тонким і дотепним, посідав вишукану музичну та філологічну культуру, вдачею був дуже привабливий. Маестро надзвичайно любив його». Показово, що перед смертю Брамс заповів усі свої рукописи «Товариству друзів музики» за умови що, всі вони будуть передані на зберігання тільки Мандичевському.

Після смерті Брамса Мандичевський стане чи не найзавзятішим пропагандистом спадщини свого друга: під його редакцією видавництво «Брайткопф і Гертель» опублікує повне видання творів Й. Брамса у 26-ти томах (1926–1928). Він братиме активну участь у спорудженні пам'ятника великому композиторові в Майнінгені (1899), у виставках, присвячених ювілеям митця. Мандичевським опубліковано біографічний нарис про Брамса в «Allgemeine deutsche Biographie», а також окремі дослідження: «Про тріо Брамса Сі-мажор» (1893) та «Про бібліотеку Брамса» (1906).

Вище йшлося про великий вплив, який справила на Мандичевського особа його вчителя Густава Ноттебома. Ноттебом займався головним чином дослідженням творчості Бетховена. Йому належать праці «Книга ескізів Бетховена», «Тематичний

показчик творів Бетховена», «Бетховеніана» та ін. Небагатьом відомо, що видання праці «Друга Бетховеніана» (1887) було доручено саме Є. Мандичевському, і що він, блискуче впоравшись із цим завданням, окрім того, опублікував додатковий том до повної збірки творів Л. Бетховена; йому ж належить одна з важливих редакцій двотомника бетховенських фортепіанних сонат.

Загалом праця музикознавця-теоретика і редактора-текстолога принесла Мандичевському справжнє визнання у мистецтвознавчому світі. Він здійснив перегляд і видав у відомій серії «Denkmäler der Tonkunst in Österreich» (1906) духовні твори (меси, мотети та ін.) італійського композитора Антоніо Кальдари (1670–1736); опублікував у видавництві «Neue Bach-Gesellschaft» протягом 1904–1914 рр. «Арії і дуети з кантат Баха» (8 зошитів), а паралельно, у 1905–1928 рр., у видавництві «Брайткопф і Гертель» – «Вибрані арії та дуети Й.С. Баха» з акомпанементом фортепіано або органа зі струнними інструментами.

За участь у редагуванні пісенної серії «Повної збірки творів Ф. Шуберта» (XVI–XX серії) Лейпцигський університет надав йому вчений ступінь доктора sine examine. Оглядаючи його доробок у галузі шубертознавства, не можна оминати дослідження «Про симфонії Шуберта» (Відень, 1885), а також 2 томи – «Німецькі танці» і «Благородні вальси», аранжовані для жіночого хору і фортепіанного тріо (фортепіано, скрипки і віолончелі).

Та чи не найвагоміших текстологічних успіхів досягнув вчений у гайднознавстві. Очоливши в 1908 р. колектив, який готував публікацію всіх творів Гайдна (крім Мандичевського, в редакцію входили К. Песлер, М. Фрідлендер, Х. Шульц), Мандичевський склав список та каталог 104 симфоній великого австрійського композитора.

Відомо, що серед дослідників віддавна йшло завзяте суперництво стосовно кількості гайднівських симфоній і автентичності деяких із них: перші біографи писали про 118 симфоній, Л. Шмідт називав 144, А. Воткенн – 149, Г. Хелдоу – 153, Ж. Шантавуен – 200! Треба визнати, що сам Гайдн, склавши у 1805 році по пам'яті список своїх 118 симфоній (так званий Ellslerkatalog), не тільки не прояснив це питання, а, навпаки, ще більше його заплутав, уніс до списку не лише симфонії, а й інші оркестрові твори, а також (певна річ, через неуважність) деякі... чужі композиції.

Мандичевський, який розпочав вивчати спадщину Гайдна в 1900 році, ґрунтуючись на розвідках К.Ф. Поля (останній приписав композиторові 150 симфоній), після ретельних розшуків та досліджень встановив, що 38 симфоній, які вважалися гайднівськими, насправді належать перу М. Гайдна, Л. Гофмана, К. Діттерсдорфа, Я.Б. Ванхалля, І.Я. Гольцбауера, В. Піхля, Л. Кожелуха, Я.Л. Дуссека та деяких інших композиторів. Ним же виявлено 36 симфоній, авторство яких покищо встановити не вдалося; Мандичевський, врешті-решт, вилучив зі списку самого Гайдна 12 увертюр, помилково названих симфоніями.

Підтвердили точку зору Мандичевського і про- довжили його дослідження відомі гайднознавці А.

фон Гобокен, Й.П. Ларсен, Г.Ч. Роббінс Ляндон, І. Вайнберг, К. Гайрінгер та інші. Нумерація, запропонована Мандичевським, прийнята найбільшим науковим видавництвом «Брайткопф і Мертель».

З інших музикознавчих робіт відзначимо редактовані ним 2 томи, присвячені 100-річчю «Товариства друзів музики» у Відні (1912–1913); біографічні нариси про К. Брукнера, К.Ф. Поля, Й. Штрауса-батька, Й. Штрауса-сина та ін. в «Allgemeine deutsche Biographie»; «Каталог творів А.Дворжака» в «Musikbuch aus Österreich» (Відень, 1904); статті «Нові італійські опери» в «Neue freie Presse» (Відень, 1894); «Російські народні пісні і хор «Слов'янський» в «Deutsche Kunst-und Musikzeitung» (Відень, 1893); розвідка про каденції В.Моцарта до його фортепіанних концертів (в-во «Salzburger Festspielhaus-Gemeinde», 1921); численні замітки, рецензії в «Deutsche Kunst-und Musikzeitung» (Відень, 1890–1900), «Musical Times» (Лондон, 1901–1908) та багатьох інших фахових періодичних виданнях.

У композиторській спадщині Мандичевського переважають пісні, вокальні ансамблі, хори. Усвідомлюючи високе розуміння мистецтва та його мети, він звертається до класичних текстів Гафіза, Шаміссо, Гете, Александрі, Емінеску. Особливу цінність становлять його 11 хорових творів до віршів українських поетів, створених на замовлення сестри Катерини для шкільного хору українського відділення Чернівецького ліцею; це триголосний канон «І день іде, і ніч іде», хор «Ой діброво» – обидва на слова Т. Шевченка; «Оскресни, Бояне!», «Кобзарська зірниця», «Марот», «Зозулька», «Місяцю-князю», «Рідний край» на вірші Ю. Федьковича та ін.

Ряд українських мелодій – «Ой ходила дівчина бережком», «Од Києва до Лубен», «Ой джигуне, джигуне» – увійшли до збірки «28 російських народних пісень» з репертуару хору Д. Андриєва-Слов'янського, майстерно оброблені Є. Мандичевським для фортепіано і опубліковані у віденському видавництві А. Робічека.

До більш крупних полотен належать кантати: згадана вище «Сила гармонії», створена до 25-річчя Чернівецького філармонічного товариства; «В країні Буків», у якій фігурують алегоричні персонажі Буковини – Сильванус, Монтанус (від латинських слів «ліс», «гора» – О.Я.), а також чабани, мисливці, шахтарі, селянські діти і солдати, що перебувають у відпустці – цим твором автор диригував у Чернівцях у 1901 р.; кантата до 50-річчя Чернівецької реальної православної школи для мішаного хору, старших учнів, солістів і оркестру або фортепіано.

Окрема важлива сторінка творчості митця – музика для дітей, передусім велика кількість канонів, легких і доступних для сприймання, які залюбки виконуються дітьми як у загальноосвітніх, так і в музичних школах. Вони публікувалися в багатьох методичних збірниках як Росії, так і України. Рукописи окремих з них зберігаються у фондах наукової бібліотеки Чернівецького державного університету.

До програм фортепіанних класів шкіл, музичних студій варто залучати такі ранні опуси Є.Мандичевського як 30 варіацій на тему Г. Генделя в ре-мінорі, тв. 5; 10 варіацій на тему Г. Генделя в соль-

мінорі, тв. 6; 10 п'ес для фортепіано, тв. 11; Гавот (1886), Мелодія (1889), Вальси і марші для фортепіано в 4 руки та ін.

Тут варто додати ще значну кількість дитячих пісень для голосу з фортепіано на тексти німецьких і румунських авторів – тільки незначна кількість їх була опублікована в часописі «Lumea Copiilor» (у перекладі з румунської – «Дитячий світ»).

Окреме, мабуть, найбільш вагоме місце у композиторській спадщині Є. Мандичевського займає духовна музика. Це, насамперед, «Піснеспіви і божественні Літургії, створені в старовинних церковних ладах для мішаного хору на 4 і 5 голосів і присвячені митрополиту Сильвестрові Мораріу-Андрієвічі» (Відень, 1880), написані у зв'язку зі створенням Чернівецької кафедральної церкви і виконані під керівництвом композитора в концерті філармонічного товариства на страсному тижні 1880 р. у Чернівцях.

Після цього були: «Піснеспіви св. Літургії для чоловічого хору в Фа-мажорі (Відень, 1892), неодноразово виконували в кафедральному храмі Чернівців хором семінаристів; «Літургія для мішаного хору в Фа-мажорі» (1894), легка для виконання, часто використовувалася в практиці церков і шкіл; «Піснеспіви св. Літургії з грецьким текстом у Ре-мажорі», виконані вперше філармонічним товариством Чернівців під управлінням автора 14 квітня 1897 року; «Літургійні піснеспіви з румунським і українським текстами для 3-х жіночих голосів у мі-мінорі», виконували неодноразово в Чернівецькому кафедральному соборі хором жіночого православного ліцею, викладачем музики в якому була сестра композитора Катерина; «Літургійні піснеспіви з румунським і українським текстами» (1909), виконані вперше у Чернівецькому кафедральному соборі 27 березня і 3 квітня 1910 року під керівництвом композитора румунсько-українським хором, створеним спеціально для цієї мети; і ще цілий ряд більших або менших композицій («Херувимська» для змішаного хору мі-мінор, Відень, 1902; «Отче наш» для двох дитячих голосів і фортепіано; декілька псалмів та ін.).

Більшість релігійних композицій Є. Мандичевського пройняті глибоким ліризмом і свідчать про високий професіоналізм автора. У 12-ти Літургіях він інтенсивно використовує поліфонію, виявляючи глибоке знання мотету і мадригалу часів італійського Відродження.

Особливе місце займає вже згадувана «Літургія для двох однорідних голосів, для сільських церков», створена і видана у співавторстві з його вчителем Сидором Воробкевичем (нагадаємо, що у композиторському доробку С. Воробкевича (1836–1903) є понад 40 повних Літургій, з яких тільки декілька опубліковані).

12 Літургій, уважно переглянутих Маестро незадовго до смерті, є поза сумнівом вершиною його творчості. Вони мають не тільки культурно-історичну вартість, у розвитку хорової музики в Буковині вони знаменують собою утвердження традицій даного жанру; на цій високохудожній музиці вихо-

валося ціле покоління молодих буковинців.

Оглядаючи композиторський доробок Є. Мандичевського, не можна оминати його обробок фольклорних зразків різних народів. Назвемо, зокрема, 18 румунських пісень для голосу з фортепіано; любовні сцени: цикл 15-ти романсів із «Тосканських мелодій» Ф. Грегоровіуса для голосу в супроводі фортепіано; 70 старовинних німецьких пісень для жіночого хору без супроводу; 13 старовинних угорських пісень для жіночого хору а capella; 20 старовинних німецьких пісень: 13 – для мішаного хору і 7 – для чоловічого, опублікованих у збірнику «Volksliederbuch» у Лейпцигу у видавництві Петерса; 100 німецьких народних пісень, виданих спільно з М. Фрідлендером також у лейпцизькому видавництві Петерса; і, нарешті, обробки 200 пісень Буковини та Північної Молдавії з рукописної збірки Олександра Воевідки – буковинського фольклориста. Мандичевський, слідом за своїм учителем Воробкевичем, насмілювався замінити традиційну тональну гармонізацію народних мелодій гармонізацією модальною, широко використовуючи натуральні та народні лади.

Критично осмислюючи композиторський доробок Є. Мандичевського, мимоволі на думку спадає його стаття «Карл Черні: спроба неупередженої характеристики», вміщена 1891 р. в часописі «Deutsche Kunst-und Musikzeitung». Прагнучи встановити істинне обличчя й історичне місце автора знаменитих фортепіанних вправ, піддаючи справедливій критиці певну частину його спадщини – «...беззмисловна і порожня музика, побудована у виключно гладкій, приємній формі, створена за вимогами повсякденності і моди, на догоду низькому смакові, який у той час був вельми поширений у багатьох видах мистецтва», – критик особливо високо оцінює досягнення Черні в галузі фортепіанної педагогіки.

Щодо художньої та історичної обмеженості Черні, то, на думку Мандичевського, їх слід шукати в специфіці його дару, особистості. «Музична обдарованість Черні була скоріш за все екстенсивна, аніж інтенсивна». Він надто добре володів технікою наслідування інших, щоби бути самим собою: у 24-х прелюдіях і фугах, присвячених Мендельсонові, блискуче імітується мендельсонівський стиль; у 8-му скерцо – данина шани Шопеніві – шопенівський і т.д.

Вчитуючись у працю Мандичевського про Карла Черні, інстинктивно замислюєшся, чи нема тут рис схожості між автором нарису і його «героєм»? Чи не мав Мандичевський на увазі самого себе, коли відзначав «екстенсивність», відому «всеїдність» Черні, перевагу у нього майстерності над «нагурою», коли писав про його подиву гідну, навіть надмірну пристосовуваність?

Надзвичайна працелюбність плюс високий професіоналізм принесли Мандичевському славу і особливий авторитет у світових музикознавчих колах. Австрійський уряд високо оцінив заслуги вченого, надавши йому звання Почесного громадянина Відня. Участь Мандичевського у важливих державних комісіях, численні нагороди свідчать про справжнє визнання його виняткового обдарування, енцикло-

педичної освіченості, чесності та порядності. Сам перелік його відзнак і вагомих титулів зайняв би надто багато місця. Шкода лише, що ця висока оцінка не знайшла належної матеріальної підтримки. Із багатьох спогадів довідуємося, що протягом багатьох років сім'я Мандичевського жила більш ніж скромно.

Особливо важко було йому в останні роки. Інтелігентний, ввічливий, делікатний, він не мав відваги звертатися з клопотаннями про допомогу. «Соромно визнавати, – пише румунський учений Мірча Беджінаріу в одній із статей, – що його учні і друзі з цілого світу організували збір пожертвувань, аби забезпечити його матеріально, бо в останній період вчений не міг багато писати й публікувати».

Створити словесний портрет Євсевія Мандичевського не важко, оскільки про нього залишили яскраві спогади численні учні, колеги, просто сучасники. Проте найбільш поетично це зробив співець старого Відня Стефан Цвейг. У новелі «Buchmender» («Мендель-букініст») він писав: «Усі без винятку аматори книги знали Якоба Менделя. Так само, як по пораду про якийсь музичний твір зверталися до Євзебіуса Мандичевського (...), до Товариства друзів музики, де він сидів у сірій скуфійці з привітною посмішкою на вустах, серед папок та нот, і з першого погляду легко розв'язував найважчі загадки, так і до сьогодні кожен, хто бажає отримати відомості про театральне життя старого Відня, неминуче звернеться до старого Гльоссі (...)».

Ще під час навчання у Віденському університеті Мандичевський виношував плани повернення на рідну землю, аби зробити кар'єру в любих серцю Чернівцях. Серед кращих його хороших мініатюр до слів Ю.Федьковича знаходимо такі високопоетичні вірші:

*Там, де я родився, там мій рідний край:
Слави, щастя, долі, Боже, єму дай!
Слави, щастя, долі, веселу годину,
Мир во віки вічні, мир на Буковину!
Там, де я родився, там мій рідний дім,
Слави, щастя, долі дай нам, Боже, всім!
А найпаче нені і вітцєві мому,
Мир во віки вічні, мир у ріднім дому.*

А одна з румунських пісень, майстерно гармонізована композитором, в поетичному переспіві Богдана Стельмаха містить такі хвилюючі рядки:

*Попід місяцем-зірками жене вітер ластівками:
Старші линуть до безкраю, менші падають з одчаю.
Менші плачуть: підждіте, нас в чужині не лишіте,
Може скоро стихне вітер, разом будемо летіти.
Разом будемо співати да й про весну синьою,
Разом будемо співати воду рідного потоку.
Над потоком срібна кладка, покроплена слізюнками
Стали кволі ластів'ятка в ріднім краї ластівками...*

Його тягнуло на Батьківщину: з приводу різних урочистих подій він навідується до Чернівців, пише музику на замовлення своїх краян, диригує ви-

конанням окремих творів, дає поради стосовно мистецького трактування окремих своїх робіт. Широке листування з братами, і ще більше з сестрою Катериною, засвідчує його невимовну любов до рідної країни, до її історії, культури, мови, мистецтва. Він признається щиро, що його захоплює патріотична доблесть буковинців, їх мужність, хоробрість.

Про духовні зв'язки Мандичевського з Буковиною свідчать і окремі фрагменти згаданого вище листування вченого з Й. Брамсом. «Збираюся на Схід, – пише Є. Мандичевський 1 серпня 1894 р., – щоб знову втішити батька. А опинившись далеко на Сході, я вже не зможу належати Заходові. Як каже наш віденський класик Годеско: «Хіба я птах, щоб жити водночас у двох місцях?» Брамс розумів і всіляко заохочував ці почуття свого друга: лист від 4 липня 1890 р. великий німецький композитор завершує словами: «Будьте здорові, будьте щасливі на Батьківщині і в батька. Ось де справжнє джерело молодості!»

У багатьох поважних джерелах, створених у Румунії, Є. Мандичевський фігурує як «один із тих румунських музикантів, які зуміли в однаковій мірі внести цінну лепту до світової музичної культури, а румунській дарували твори, що відповідають потребам сіл і міст країни».

Віддамо належне румунським дослідникам – вони зберегли значну частину композиторської спадщини Мандичевського, передусім рукописної, чимало епістолярних документів, спогадів. Ряд композицій митця було опубліковано в окремих збірках, фірмою «Electrecord» видано платівку із записом дев'яти румунських народних пісень.

Деяко скромнішими на цьому тлі виглядають досягнення України. Всього декілька творів Є. Мандичевського побачили світ. Про його життєвий і творчий шлях писали буковинські вчені і краєзнавці О. Романець, Р. Пилипчук, К. Демочко, Б. Сидор, В. Дячков, І. Іфтодій та ін.

У 1974 р. автор цих рядків разом із доцентом Я. Сорокером опублікував у журналі «Советская музыка» статтю «Достойный изучения и популяризации» (1974, – № 4. – С. 92–98). Крім того, в 3-му томі «Музыкальной энциклопедии», часописах «Музыка», «Сучасність», окремих наукових збірках вийшло друком ще декілька статей.

Однак у вивченні багатющого доробку Євсевія Мандичевського зроблено тільки перші кроки. На черзі – передрук найталановитіших його композицій, передусім, українських хорів, церковних Літургій, кращих зразків дитячої музики, видання українською мовою найважливіших музикознавчих робіт, а також публікація більш розгорнутої наскрізної праці про творчий шлях і вартісну спадщину видатного вченого-музикознавця, текстолога, композитора і педагога, одного з найталановитіших синів буковинської землі.

*Орест ЯЦКІВ,
доцент Дрогобицького
педагогічного інституту ім. Івана Франка*

КОВАНЕ ЗАЛІЗО ПАУЛЯ ЦІММЕРМАННА

Уперше з творчістю відомого німецького коваля Пауля Ціммерманна, що живе й працює у містечку Плізгаузеп, неподалік від Штутгарта, я познайомився в 1994 р., а ще через два роки, перебуваючи на міжнародному фестивалі ковалів у Німеччині, отримав можливість зустрітися з ним. Пауль Ціммерманн демонстрував присутнім слайди своїх робіт. Спочатку демонструвалося зображення якогось фрагменту природи: гілка або стовбур дерева з цікавою фактурою кори, трава з несподівано переплетеними стеблинами, потріскане, покрите мохом каміння і багато інших фантазій, які дарує нам природа. Ці слайди самі собою мали високу естетичну цінність і могли самостійно демонструватись як роботи фотографа-професіонала. Але потім митець показав слайди своїх робіт, доводячи, як багата фантазія природи дає йому невичерпний ґрунт для створення своїх композицій. Було б помилкою робити висновки, що роботи просто наслідують природні фантазії – Пауль Ціммерманн доводив, що в роботах справжнього художника повинна існувати така ж несподівана фантазія, така ж гармонія, величава монументальність і лірична камерність, як і в природі.

Пауль Ціммерманн – це коваль, який не тільки стоїть біля ковадла з молотком у руках. Це коваль, який із пером у руках часто стає біля листа білого паперу. Серед ковалів світу він має репутацію “подорожуючого коваля”. Зі своїми лекціями, показами слайдів виступає на багатьох міжнародних фестивалях і конференціях. Він досліджує й аналізує секрети старих майстрів, розмірковує над їхніми технічними й естетичними якостями. Замислюючись над місцем кованого ремесла в нашому суспільстві, орієнтованому на споживача, він хоче заглянути в майбутнє, відчути, торкнутися до шляхів подальшого розвитку художнього ковальства в ХХІ ст.

За плечима Пауля Ціммерманна довга творча дорога. Його ковальський доробок різноманітний і багатогранний. Він однаково вільно почуває себе як коваль-монументаліст, виконуючи меморіальні знаки, надмогильні пам'ятники, ворота, віконні ґрати, і як коваль камерного металу, кукчи свічники, попільнички, виставочну пластику, сувеніри.

Особливо хочеться сказати про його ворота, фіртки, віконні ґрати, які виконані для архітектурної забудови минулих часів. Пауль Ціммерманн глибоко вивчає епоху, архітектурний стиль, занурюється в “ауру” того часу і з тонким чуттям і відповідальністю вписує туди ковані роботи. Але ні ворота, ні фіртки, ні віконні ґрати не є сліпим наслідуванням стилю і смаків старих майстрів, вони виконані в сучасній конструктивній і пластичній манері художника кінця ХХ ст.

У його роботах немає другорядних деталей. З високою професійною майстерністю він виконує конструктивні з'єднання, прошиває залізний прут через прут, знаходить нетрадиційні рішення технічного і художнього виразу завіс, замків, дверних ручок.

У своїй статті “Лише про ворота” пише, що він не тільки кує свої ворота, а й завжди замислюється, як естетично вирішити завжди існуючу моральну диле-

му: а для чого служать ворота? Адже ворота – це завжди поріг, вони можуть служити барикадою, стояти на сторожі, не впускаючи нікого в будинок або вони можуть гостинно відкриватися, запрошуючи в гості. Ворота Пауля Ціммерманна запрошують переступити поріг, де вас завжди чекає гостинний господар.

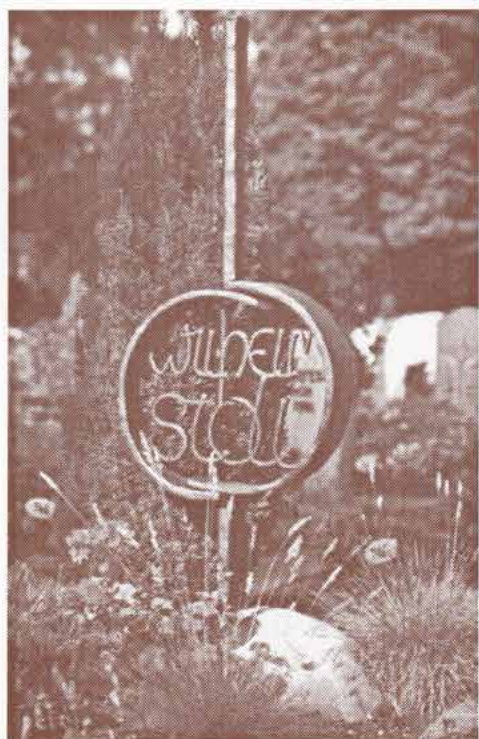
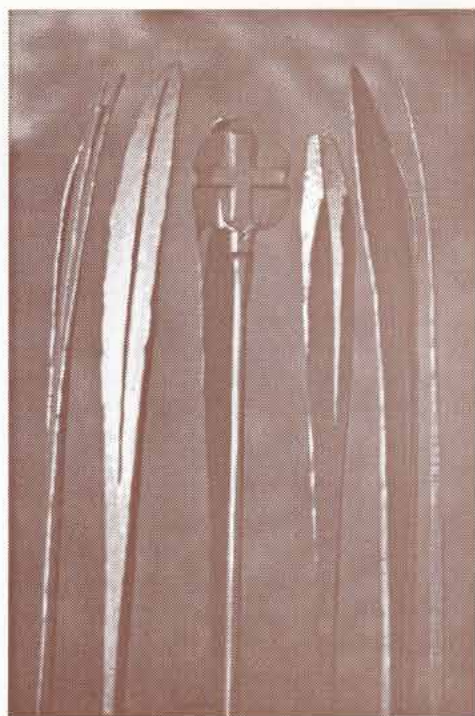
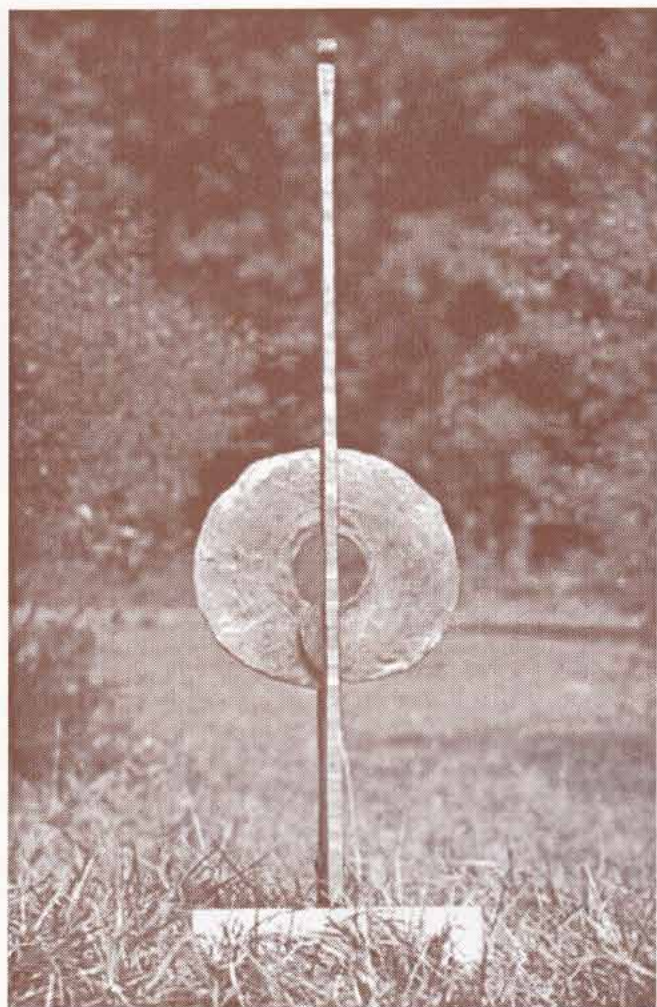
Надмогильний пам'ятник – це останній знак пам'яті, який ставить людина для людини. Той останній знак пам'яті особлива сторінка в творчості Пауля Ціммерманна. Виконуючи надгробні пам'ятники, він виступає одночасно і як архітектор, і як скульптор, і як коваль. Творчо сплавляючи в єдине ціле тисячолітні християнські символи з глибокими народними традиціями, прекрасно відчуваючи пластичні можливості заліза, він творить свій неповторний образ надмогильного пам'ятника. У більшості з них основним композиційним стержнем є хрест. Але це не той канонізований хрест, який ми звикли бачити. В нього незвичні і несподівані пропозиції хреста, несподівані конструктивні і пластичні з'єднання перехрещених рамен. На одних пам'ятниках хрести монументальні й міцні, ніби збиті з тесаних дерев'яних брусів, на інших – тонкі й дзвінкі, як молоді деревця, що тягнуться до неба. Дуже часто хрест пластично поєднується з колом, як символом вічності “народження і смерть, смерть і народження”, чи символом ореолу над головою розп'ятого Хреста, а також кутими під могутніми ударами молота масивними “дошками для мертвих”. Раніше дуже бідних людей, які не мали грошей, щоб замовити собі групу, несли до могили на дерев'яних дошках. Після захоронення ці дошки встромляли в землю поряд із хрестом. Пауль Ціммерманн використовує цю традицію, трансформуючи її у сучасну пластичну форму.

Особливої уваги на надмогильних пам'ятниках заслуговують написи. Взагалі шрифти Пауля Ціммерманна – це ще одна окрема сторінка його творчості, яка заслуговує спеціального дослідження. Його написи є невід'ємним пластичним елементом композиції, він завжди знаходить таке місце, таку точку зору, де вони найбільш активно взаємодіють із глядачем. У написах Пауль Ціммерманн заявляє про себе як самотутній дизайнер шрифтів.

При встановленні своїх кованих робіт Пауль Ціммерманн завжди враховує гру світла й тіней, що надає роботам особливої виразності, досягає несподіваних ефектів. Світло й тінь підкреслюють характер конструктивних з'єднань, підсилюють мінливу гру фактури на поверхні прокованих площин. Кожен сантиметр площини він проковує під ударами молота, надаючи поверхні живого, неповторного звучання. Від його робіт віє внутрішнім спокоєм, але, разом із тим, і внутрішньою енергією і теплом, мимоволі хочеться торкнутися їх рукою, відчути тепло живої поверхні. Колись мені один старий коваль казав, що добрий коваль повинен виконувати із заліза все, що жінка може виліпити з тіста. Таким добрим ковалем і є Пауль Ціммерманн.

Олег БОНЬКОВСЬКИЙ

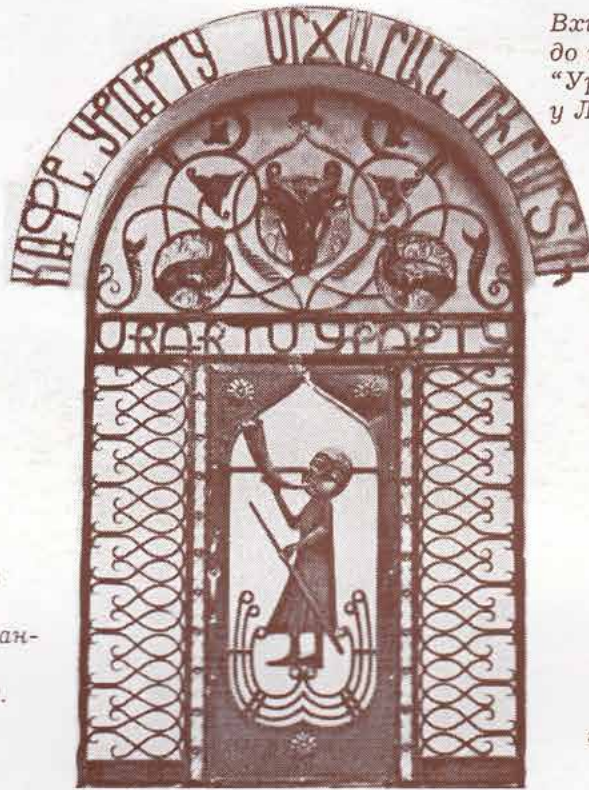
КОВАЛЬСЬКІ КОМПОЗИЦІЇ ПАУЛЯ ЦІММЕРМАННА

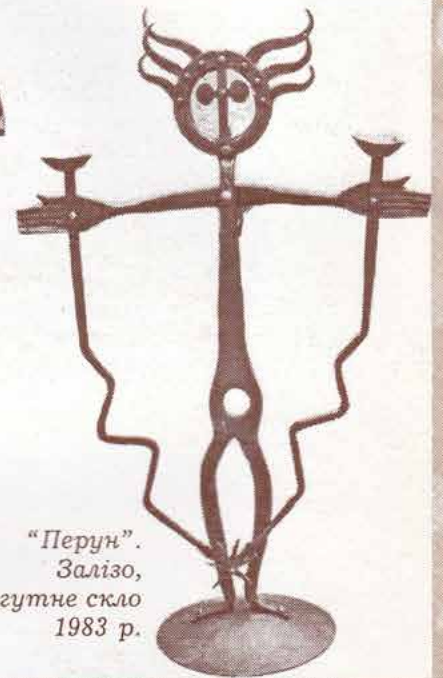
Поручні сходів церкви св. Онуфрія у Львові.
Кований метал, 1998 р.

Вхід до кав'ярні
"Урарту"
у Львові.

Підсвічник
"Ярило".
Залізо, куван-
ня, гутне
скло. 80x40.
1983 р.

"Перун".
Залізо,
гутне скло
1983 р.

Панно "дерево ковальського ремесла". Санаторій
"Карпати" у Трускавці,
1991 р.

